

The Ministry of the Holy Spirit

Ariel Ministries Manuscript #066

By Dr. Arnold G. Fruchtenbaum

Na 'e 'ikai 'i he ngaahi ngāue 'o e mā'oni'oni na 'a tau fai, kae fakatatau mo 'ene 'ofa (meesi) mata'ata'atā pe, kuo ne fakamo'ui 'akitautolu, 'i he fufulu 'o e fakatupu fo'ou, mo e fakafo'ou 'e he Laumālie Mā'oni'oni.

Taitusi 3:5

Talateu

Ko e mo'ui Kalisitiane ko e mo'ui faka'otua, ko e mo'ui 'oku 'ikai lava 'e he tangata ke ne mo'ui'aki 'iate ia pē. Ko e taha eni 'o e 'uhinga mahu'inga na'e fekau mai ai 'e he 'Otua 'a e Laumālie Mā'oni'oni ki mamani ke tokoni'i 'a e tokotaha Kalisitiane ke mo'ui 'a e mo'ui Kalisitiane 'i mamani pea ne fakakakato ai hono ui fakafo'ituitui. 'I he tohi ni 'e 'ikai ngata pē 'a e fakamatala'i 'o e founga 'oku Ne fakahoko ai 'eni ka 'oku tānaki ki ai 'a e ngaahi ako 'e tokoni lahi ki he faifekau, kau Taki lotu Kalisitiane, mo e Kalisitiane kotoa ke 'ilo'i koeha 'a e ngaahi ngāue 'a e Laumālie na'e fai, 'oku lolotonga fai, pea te Ne fai.

Ko e kaveinga 'o e ngaahi ngāue 'a e Laumālie Mā'oni'oni 'e fakamatala'i heni fakatefito 'i he 'ēlia lalahi 'e nima: 'uluaki, ko e fekau'aki mo e Folofola; ua, ko e ngaahi ngāue 'a e Laumālie Mā'oni'oni 'i he Fuakava Motu'a; tolu, ko e fekau'aki mo e mamani fakaenatula; fā, ko e fekau'aki mo e kakai tui; mo e nima, ko e ngaahi ngāue 'a e Laumālie Mā'oni'oni 'i he kaha'u.

I. KO E NGĀUE 'A E LAUMĀLIE MĀ'ONI'ONI FEKAU'AKI MO E FOLOFOLA

'Oku ai 'a e ngāue kehekehe 'e tolu 'a e Laumālie Mā'oni'oni fekau'aki mo e Folofola: fakahā 'ilo, fakamānava, mo e fakamaama.

A. Ko e Ngāue 'o e Fakahā 'Ilo

'Oku 'uhinga 'a e fakahā 'ilo ko e "Ma'u mo e tatala 'o e mo'oni." Ko e fakahā 'ilo ko e tatala 'o ha me'a na'e te'eki fakahā mei he kuohili ki he 'aho ni. Ko e ma'u'anga 'o e fakahā 'ilo faka'otua 'a ia ko e tatala 'o e ngaahi mo'oni ne te'eki fakahā ko e Laumālie Mā'oni'oni. 'I he Fuakava Motu'a, na'e ako 'eni 'ia 2 Samiuela 23:2-3; 'Isikeli 2:2; 8:3; 11:1, 24; mo Maika 3:8. Pea 'i he Fuakava Fo'ou, 'oku ako'i 'eni 'ia Sione 16:12-15; 1 Kolinitō 2:9-10; mo 2 Pita 1:21. 'Oku fekau'aki 'a e fakahā 'ilo mo e ma'u 'o e mo'oni 'a e 'Otua.

B. Ko e Ngāue 'o e Fakamānava

Ko e ngāue hono ua fekau'aki mo e Folofola ko e ngāue 'o e fakamānava. Ko e fakamānava 'oku fekau'aki ia mo e hiki 'o e mo'oni. Ko e taimi 'oku hiki ai 'e he tangata 'a ia na'e fakahā kiate kinautolu, 'oku nau lava 'o hiki kakato ia 'o 'ikai ha fehalaaki 'e taha matematē koe'uhi ko e ngāue 'o e Laumālie Mā'oni'oni. Ko e fakahā 'ilo ko e tatala ke 'ilo'i koeha 'a e mo'oni ki ha taha fakahangatonu mei he 'Otua, ko e fakamānava 'oku kau ai 'a e hiki tonu 'o e mo'oni 'a ia ne fakahā'i.

'Oku 'ikai pehē na'e hiki 'a e me'a kotoa pē na'e fakahā'i. Ko e fakatātā, 'ia Fakahā Vahe 10 na'e ma'u 'e he 'Aposetolo ko Sione 'a e fakahā 'ilo kau mo ha me'a na'e lea'aki 'e he mana-'e-fitu. Ka 'i he 'ene kamata tohi hifo eni, na'e fakahā hangatonu kiate ia, "'Oua hiki ia." Ko e fakatātā ia 'o e fakahā 'ilo, ko e me'a na'e fakahā kia Sione ka na'e 'ikai fakamānava, pea na'e 'ikai fakangofua 'a Sione ke hiki ia.

Ka ko ia 'oku fakahā 'i 'e he Laumālie Mā'oni'oni pea hiki lekooti na'e fai kakato ia 'e he fakamānava 'o e Laumālie Mā'oni'oni. Ko e Laumālie Mā'oni'oni 'a e tupu'anga 'o e fakamānava. 'I he Fuakava Motu'a, 'oku ako'i eni 'e 'Isaia 59:21; 'i he Fuakava Fo'ou, 'ia Mātiu 22:43-44; Ma'ake 12:36-37; Ngāue 1:16; 4:25-26; 28:25-28; mo 2 Timote 3:16.

C. Ko e Ngāue 'o e Fakamaama

Ko e ngāue hono tolu 'a e Laumālie Mā'oni'oni 'i he fehokotaki ki he Folofola ko e ngāue 'o e fakamaama. Ko e 'uhinga 'o e fakamaama, "ke 'ilo'i lelei 'a e mo'oni." Lolotonga ko e fatongia 'o e ngāue 'a e fakahā 'ilo mo e fakamānava' ko e ongo ngāue 'a e Laumālie Mā'oni'oni, pea 'oku fakangatangata pē kiate kinautolu kau palōfita, ko e ngāue 'o e fakamaama ko e me'a ia 'oku Ne fai ma'a e tokotaha tui kotoa pē. Fakatatau kia 1 Sione 2:20, ko e kau tui kotoa pē kuo nau *ma'u 'a e pani mei he Tokotaha Mā'oni'oni* 'i he momeniti ne nau ma'u ai 'a e fakamo'ui, 'a ia 'oku fakamalava ai 'a e ngāue ko eni 'a e Laumālie Mā'oni'oni.

Ko e fakamaama 'oku fekau'aki ia mo e 'ilo'i lelei 'o e mo'oni. Ko e taimi na'e fai ai 'e he Laumālie Mā'oni'oni 'a e ngāue 'o e fakahā 'ilo, na'a Ne fakahā'i 'a e mo'oni ki ha palōfita. Ko e taimi ne fai ai 'e he Laumālie Mā'oni'oni 'a e ngāue 'o e fakamānava'i, na'a Ne ue'i 'a e palōfita ko ia ke tohi, 'o 'ikai ha fehalaaki 'e taha, 'a e mo'oni ko ia na'e fakahā'i kiate ia. Pea toki hoko mai leva 'a e ngāue 'o e fakamaama, 'a ia 'oku tokoni'i ai 'e he Laumālie Mā'oni'oni 'a e tokotaha tui ke ne 'ilo'i lelei 'a ia na'e tohi 'e he palōfita.'

‘Oku hanga ‘e he Laumālie Mā’oni’oni, ‘a Ia ‘oku Ne nofo’ia ‘a e tokotaha tui, ‘o foaki ‘a e mafeia ki he tokotaha tui ke ne lava ‘ilo’i lelei ‘a e Folofola ‘i he founga ‘e ua: (1) ‘aki ‘a e fakamaama hono ‘atamai lolotonga ‘ene ako Tohitapu fakafo’ituitui, mo e (2) fou ‘i he kau tui ni’ihi ko e foaki ‘ofa faiako ‘a e Laumālie ke nau tokoni’i ‘a e kakai tui kehe ke ‘ilo’i ‘a e Folofola.’ Ko e taimi ‘oku mahino ai ki he tokotaha tui ‘a e mo’oni fakalaumālie, ‘oku ne lava ‘ilo’i lelei ia koe’uhi ko e ngāue fakamaama ‘a e Laumālie. ‘Oku ako ki heni ‘i he Fuakava Motu’a ‘a Nehemaia 9:20; mo e ‘i he Fuakava Fo’ou ‘a 1 Kolinitō 2:14-16; mo ‘Efesō 1:15-18.

II. KO E NGAUE ‘A E LAUMĀLIE MĀ’ONI’ONI ‘I HE FUA KAVA MOTU’A

Ko e konga hono ua ‘o e ako ni ko e ngāue ‘a e Laumālie Mā’oni’oni ‘i he Fuakava Motu’a. ‘Oku lava vahevahe eni ki he kalasi ‘e tolu:

A. Ko e Ngāue ‘a e Laumālie Mā’oni’oni Fekau’aki mo e Fakatupu

Ko e kalasi ‘uluaki ‘oku fekau’aki ia mo e ngāue ‘a e Laumālie Mā’oni’oni ‘i he fai Fakatupu. Na’e ‘ikai ko e Otua ko e Tamai mo e ‘Alo na’e fai ‘a e Fakatupu, ka na’e kau foki ki ai mo e Laumālie Mā’oni’oni. Ko e fakatātā, ‘ia Senesi 1:2, na’e ‘ō’ōfaki ‘e he Laumālie ‘o e ‘Otua ‘a e fukahi vai ke ‘omi ‘a e maau ki he ta’emaau. ‘Ia Siope 26:13, ko e Laumālie Mā’oni’oni na’a Ne teuteu’i ‘a e ‘ūnivēsi ‘i he taimi ‘o e Fakatupu.’ ‘Ia Siope 33:4, ‘oku fakahā ai ko e Laumālie Mā’oni’oni na’a Ne fakatupu ‘a e mo’ui ‘i he tangata. ‘Ia Saame 33:6, ko e Laumālie, ko e *manāva ‘o Hono fofonga*, na’a Ne fakatupu ‘a e ‘ūnivēsi matelie. ‘Ia Saame 104:29-30, ko e Laumālie Mā’oni’oni na’e fakatupu mo fakatolonga ‘a e manāva mo’ui. ‘Ia ‘Isaia 40:12-14, ko e Laumālie Mā’oni’oni na’e fai ‘a e fa’u ‘i he Fakatupu. Ko e taha ‘o e ngāue lahi ‘a e Laumālie Mā’oni’oni ‘i he Fuakava Motu’a ko e ngāue na’a Ne fai ‘i he Fakatupu.’

B. Ko e Ngāue ‘a e Laumālie Mā’oni’oni Fekau’aki mo Mamani

Ko e kalasi hono ua ‘o e ngāue ‘a e Laumālie Mā’oni’oni na’e fai fekau’aki mo mamani. Ko e potu folofola ‘oku ‘oku lave kau ki he’ene ngāue ni, ko Senesi Vahe 6.

Ko Senesi 3:15, ‘oku tau ma’u ai ‘a e ‘uluaki kikite ki he Misaia. Na’e kikite ai ‘e hoko mai ‘a Kalaisi pē Misaia mei he hako ‘o e fefine, pea te Ne fefa’uhi fili ma’u pē mo e ngata.’ *Pea te u tuku ‘a e tāufehi’a ‘iate koe mo e fefine, pea ki ho hako mo hono hako.* ‘E ‘i ai ma’u pē ‘a e tāufehi’a he vā ‘o Setane mo e ha’a fefine ‘a e fa’ahinga ‘o e tangata, pea ‘e ‘ikai ngata ‘a e tāufehi’a ko eni ‘i he vā ‘o Setane kae tumu’aki ‘ene hoko’ “i he hako ‘o e fefine”: ‘a ia ko Kalaisi Tonu.

‘Oku tau fakatokanga’i na’e ‘osi kamata ‘a e tāufehi’a ko eni ‘i he uluaki veesi ‘e ua ‘o Senesi Vahe 6, ‘a ia, ko e malava ke faka’uli’i ‘a e hako ko ia ‘o e fefine.’ Na’e tuku mai ‘e Setane ‘a e ni’ihi ‘o ‘ene kau ‘angelo hinga pē tevolo, ke nau ‘ai ‘a e tatau ‘o e tangata pea femali’aki mo e kakai fefine ‘a e fa’ahinga ‘o e tangata. Ko e feinga eni ‘a Setane ke fakata’e’aonga’i ‘a e kikite ‘ia Senesi 3:15; ‘o fakamāhino ‘i he vahe ko eni ‘a e tāufehi’a ‘a Setane ki he kakai fefine ‘a e fa’ahinga ‘o e tangata. Ko e ola ‘o e nonofo mali ko eni ‘i he vā ‘o e kau ‘angelo hinga mo e kakai fefine ko ha matakali matamatakehe ‘aupito, ‘a ia ko e ‘uhinga ‘eni na’e fakahoko ai ‘a e lōmaki ‘o mamani.’

‘Oku fakahā ‘a e tefito ‘i tupu‘anga ‘o e Lōmaki ‘ia Senesi 6:3: *Pea na ‘e folofola ‘a Sihova, “E ‘ikai ‘ahi ‘ahi ma ‘uaipē ‘a hoku Laumālie mo e tangata, he ko e kakano foki ia: ka ‘e hoko hono ngaahi ‘aho ki he ta ‘u ‘e teau ma uofulu.*

Ko ia, fekau‘aki mo e ngāue ‘a e Laumālie ‘i mamani, ‘oku fakahā kia kitautolu na‘e ‘ahi‘ahi ma‘uaipē ‘a e Laumālie Mā‘oni‘oni’ mo e tangata. Ko ‘Ene ngāue ‘o e ‘ahi ‘ahi ma‘uaipē ko e fakafepaki‘i ‘o e angahala. ‘Kapau ‘e tuku ‘e he Laumālie Mā‘oni‘oni’ ‘Ene fai fekuki’, ‘oku ‘uhinga ia ‘e hoko mai ‘a e faka‘auha. Ko e ta‘u ‘e teau uanoa, na‘e ‘ahi‘ahi ma‘uaipē ‘a e Laumālie ‘i he‘ene fekuki mo e angahala ko eni ‘o e femali‘aki, kae faifai pea ngata ‘ene fekuki mo e tangata ‘i he hili ‘a e ta‘u ‘e teau uanoa. Na‘e hoko mai leva ‘a e Lōmaki ki mamani ‘o faka‘auha ‘a e kakai kotoa pē tukukehe ‘a e fāmili pē ‘e taha.

Hili ‘a e Lōmaki, na‘e toe hoko atu ‘a e fetakai ‘a e Laumālie mo e tangata ‘i he kamata tupu tokolahi ‘a e tangata, pea ko ‘Ene ngāue ‘o e fetakai na‘e fakalahi ‘aki ‘Ene fakaufiufi pē fakangatangata ‘o e angahala. ‘Ka ko e kau tevolo na‘e femali‘aki mo e kakai fefine fa‘ahinga ‘o e tangata na‘e puke popula kinautolu ki he potu ‘o heli (Paaki Fo‘ou - *ngaahi ‘ana*) ko *Tartarus* (2 Pita 2:4). Pea mahino na‘e mei he taimi ko eni, hili ‘a e Lōmaki, ‘a e ta‘ofi ha toe fehokotaki ‘a e kau tevolo mo e fa‘ahinga ‘o e tangata, koe‘uhi na‘e ‘ikai ke toe hoko ‘a e angahala ‘o e femali‘aki neongo ‘a e kamata ke tupu lahi ‘a e toe faiangahala ‘a e tangata. ‘Ko ia, ko e lūkufua ‘o e fehokotaki ‘a e Laumālie ki mamani, na‘e fetakai ‘a e Laumālie Mā‘oni‘oni’ mo e tangata pea mo ‘ene fakaufiufi ‘a e angahala.’

C. Ko e Ngāue ‘a e Laumālie Mā‘oni‘oni Fekau‘aki mo e Tangata

Ko e kalasi hono tolu ‘o e ngāue ‘a e Laumālie Mā‘oni‘oni’ ‘i he Fuakava Motu‘a ‘oku kau mo ‘Ene fakafehokotaki ki he tangata.

1. Ko e Fakafaikehekehe Mahino

‘Oku ai ‘a e faikehekehe mahino ‘i he ngāue ‘a e Laumālie Mā‘oni‘oni’ ‘i he Fuakava Motu‘a mo ‘Ene ngāue ‘i he Fuakava Fo‘ou, ‘a ia ‘oku fakamāhino‘i ‘e Sione 7:37-39: *‘I he ‘aho faka‘osi, ko e [‘aho] lahi ‘o e kātōanga, na‘e tu‘u ‘a Sisū ‘o kalanga, ‘o pehē, “Kapau ‘oku fieinu ha tangata, ke ha‘u ia kiate au ‘o inu. Ko ia ‘oku tui kiate au, ‘o hangē ko ia kuo fakahā ‘i he tohi, ‘E tafe mei hono loto ‘a e ngaahi vai mo ‘ui.’ (Ka ko ‘ene lea ia ki he Laumālie, ‘aia ‘e ma‘u ‘ekinautolu ‘oku tui kiate ia: he na‘e te‘eki ai [foaki] ‘a e Laumālie Mā‘oni‘oni; koe‘uhi na‘e te‘eki ai hakeaki‘i ‘a Sisū.)*

‘Oku fakahā ‘e he potu folofola ni ‘a e tala‘ofa ‘oku ai ‘a e ‘aho ‘e hoko mai ‘e ‘nofo‘ia ‘a e tokotaha tui kotoa pē ‘e he Laumālie Mā‘oni‘oni. ‘Ka na‘a Ne fakamāhino‘i na‘e te‘eki foaki ‘a e Laumālie Mā‘oni‘oni. ‘Oku ‘ikai ‘uhinga eni na‘e te‘eki ngāue ‘a e Laumālie Mā‘oni‘oni koe‘uhi na‘e faingāue Ia ‘i he Fuakava Motu‘a ‘kotoa, mo ‘i he ngaahi Kosipeli. ‘Ka na‘e te‘eki fai ‘e he Laumālie Mā‘oni‘oni ‘a e me‘a ‘a ia te Ne toki fai ki he kau tui ‘o e Fuakava Fo‘ou, hili ‘a e ‘alu hake ‘a Kalaisi.’

‘Oku fakamatala‘i ‘a e ‘uhinga ‘o Sione 7:37-39 ‘e Sione 14:16-17: *Pea te u kole ki he Tamai, pea te ne foaki kiate kimoutolu ha Fakaifiemālie ‘e taha, koe‘uhi ke nofo ia mo kimoutolu ‘o ta‘engata; ‘Io, ko e Laumālie ‘o e mo‘oni; ‘aia ‘oku ‘ikai fa‘a ma‘u ‘e he māmani, he ‘oku ‘ikai mamata ia ki ai, pe ‘ilo‘i ia: ka te mou ‘ilo ia; he te ne nofo mo kimoutolu, pea nofo‘ia ‘e ia ‘akimoutolu.*

Fakatatau ki he potu folofola ni, na‘e *feohi* ‘a e Laumālie Mā‘oni‘oni’ ‘i he taimi ko eni mo e tokotaha tui. ‘Ka ‘i he kaha‘u, te Ne nofo‘ia ‘a e tokotaha tui kotoa pē. Neongo na‘e *feohi* he taimi ko eni ‘a e Laumālie Mā‘oni‘oni’ mo e kau ākongā ne lea ki ai ‘a Sisū, kā ‘i he kaha‘u, te

Ne nofo'ia 'a kinautolu; te Ne 'i loto 'iate kinautolu. Ko 'eni 'a hono fakafaikehekehe 'i mahino 'o e feohi mo e nofo'ia.'

Na'e mei he tohi 'a Ngāue Vahe 2, mo e nofo'ia 'e he Laumālie Mā'oni'oni 'a e tokotaha tui kotoa pē. Na'e te'eki ke Ne nofo'ia 'a e tokotaha tui kotoa pē kimu'a 'ia Ngāue Vahe 2, neongo na'a Ne nofo'ia 'a e ni'ihī 'i he Fuakava Motu'a (Nōmipa 11:17, 25; 27:18). Na'e filifili 'a e Laumālie Mā'oni'oni kohai ia 'a e kakai tui 'e nofo'ia 'i he Fuakava Motu'a, ka na'e 'ikai ko e kakai tui kotoa pē. 'Oku fakamatala'i lelei 'ia 2 Tu'i 2:9-12 ko e ngāue nofo'ia 'a e Laumālie 'i he Fuakava Motu'a na'e 'ikai fakaleveleva ki he tokotaha tui kotoa pē.

Ko e fakafaikehekehe 'o e vā 'a e Fuakava Motu'a mo e Fuakava Fo'ou 'oku mata ua. 'Uluaki, 'i he Fuakava Motu'a, na'e nofo'ia 'e he Laumālie Mā'oni'oni 'a e ni'ihī 'o e kakai tui; 'i he Fuakava Fo'ou, meia Ngāue Vahe 2, na'e nofo'ia 'e he Laumālie Mā'oni'oni 'a e tokotaha tui kotoa pē 'o ta'engata. 'E toe fai 'a e fakamatala tānaki ki heni 'i he Konga IV.

2. Ko e Ngaahi Ngāue Pau 'a e Laumālie Mā'oni'oni

Na'e ai 'a e ngaahi ngāue pau 'e tolu 'a e Laumālie Mā'oni'oni ki he fa'ahinga 'o e tangata 'i he Fuakava Motu'a.

Ko e 'uluaki ngāue ko e nofo'ia. Na'e nofo'ia 'e he Laumālie Mā'oni'oni 'a e ni'ihī 'o e kakai. Na'e 'ikai nofo'ia 'e he Laumālie Mā'oni'oni 'a e kakai tui kotoa pē 'i he Fuakava Motu'a ka na'a Ne nofo'ia 'a e ni'ihī pē 'o kinautolu. Ko e fakatātā, na'a Ne nofo'ia 'a Siosiuā (Nōmipa 27:18); ko Taniela (Taniela 6:3); mo e kau palōfita 'o e Fuakava Motu'a (1 Pita 1:10-11).

Ko e ngāue hono ua 'i he Fuakava Motu'a ko e hifo 'a e Laumālie ki he kakai pe ni'ihī. Ko e fakatātā, na'a Ne hifo kia 'Otinili ('Ōtenili - Paaki Fo'ou) (Fakamaau 3:9-10); kia Kitione (Fakamaau 6:34); kia Sefita (Fakamaau 11:29); kia Samisoni (Fakamaau 13:24-25; 14:6, 19; 15:14); kia Saula (1 Samiuela 10:9-10) mo Tevita (1 Samiuela 16:13).

Ko e ngāue hono tolu ko e fakafonu. Ko e faikehekehe 'o e fakafonu mo e nofo'ia 'e toki ako ki ai amui 'i he ako ni, 'i he Konga IV. Ko e fakatātā 'o e ngāue fakafonu 'a e Laumālie Mā'oni'oni 'a e kakai ko 'Ekesotosi 28:3; 31:3; mo 35:30-31.

3. Fakamā'opo'opo

Ko e fakamā'opo'opo 'o e ngāue 'a e Laumālie Mā'oni'oni ki he kakai 'i he Fuakava Motu'a, 'oku ai 'a e ola 'e nima ke tokanga ki ai.

'Uluaki, ko e ngāue 'a e Laumālie Mā'oni'oni 'i he Fuakava Motu'a na'e fakafehokotaki ia mo e ngāue makehe ke fai. Ko kinautolu na'e ui ki ha fatongia makehe 'a kinautolu ne nau ma'u 'a e ngāue makehe 'o e Laumālie Mā'oni'oni.

Ua, ko e ngāue 'a e Laumālie Mā'oni'oni ko e fakaai 'o e fakamafeia faka'otua. Koe'uhi ke fakamafeia ha taha ke fakakakato ha ngāue 'oku fiema'u, 'oku fai 'e he Laumālie Mā'oni'oni 'a e ngāue makehe.

Tolu, 'oku fa'a 'uhinga 'a e ngāue 'o e Laumālie Mā'oni'oni ko e fakaai 'o e poto faka'otua. Na'e mo'oni 'aupito eni kau mo Taniela, na'a ne ma'u 'a e poto laulōtaha mei he 'Otua fou he ngāue 'a e Laumālie Mā'oni'oni.

Fā, ko e ngāue 'a e Laumālie Mā'oni'oni ko e fakaai 'a e poto'i-ngāue makehe. Ko e ongo tangata 'e toko ua na'e taki he ngāue 'o e Tapanekale ne na ma'u 'a e poto'i-ngāue makehe

ko eni 'o e Laumālie Mā'oni'oni ('Ekesotosi 31:1-5). Na'e foaki kiate kināua 'a e poto'i-ngāue makehe koe'uhi ko e ngāue na'a na fai 'i he Tapanekale ko e fai fatongia mataotao, tu'ukimu'a mo fakaholomamata.

Mo e Nima, ko e ngāue 'a e Laumālie Mā'oni'oni ko e fakāai 'a e ivi'ia fakasino. Na'e fakāivi mālohi 'a e kakai ke fakakakato 'a e ngafa lahi 'i he fakāivia kināutolu 'e he Laumālie Mā'oni'oni. Ko Samisoni 'a e taha 'o e fakatātā 'o eni (Fakamaau 13:25; 14:6, 19; 15:14).

III. KO E NGĀUE 'A E LAUMĀLIE MĀ'ONI'ONI HE MAMANI FAKAENATULA

Ko e kongā lahi hono tolu 'o e ngāue 'a e Laumālie Mā'oni'oni ko 'Ene ngāue 'i he mamani fakaenatula. Ko 'ene ngāue 'eni ki he kakai ta'etui. Ko e tefito'i ngāue 'a e Laumālie Mā'oni'oni ki he kakai ta'etui ko e ngāue 'o e fakaloto'i. 'Oku 'uhinga 'a e ngāue ko eni 'o e fakaloto'i ko e, "fakahā'i mahino 'a e mo'oni 'o ha me'a 'i he founga 'e lava fakamo'oni' i ko e mo'oni neongo 'e 'ikai tali." Fakafehoanaki ki he Kosipeli, 'oku 'uhinga 'a e fakaloto'i ko e fakahā'i 'a e Kosipeli 'i ha founga mahino 'o lava 'ilo'i lelei 'e he tokotaha ta'etui koeha ia 'oku fakamatala ki ai 'a e Kosipeli pea fakamo'oni 'oku mo'oni 'a e Kosipeli 'o tatau ai pē pē te ne tali pē 'ikai fakafo'ituitui.

Ko e potu folofola lelei taha 'oku ne fakamatala'i 'a e ngāue 'o e fakaloto'i (valoki) ko Sione 16:7-11: *Ka 'oku ou tala 'a e mo'oni kiate kimoutolu, 'oku 'aonga kiate kimoutolu 'eku 'alu: he kapau 'e 'ikai te u 'alu, 'e 'ikai ha 'u kiate kimoutolu 'a e Fakafiemālie; ka 'i he 'eku 'alu, te u fekau ia kiate kimoutolu. Pea ka ha 'u ia, te ne valoki 'a māmani 'i he angahala, pea 'i he mā'oni'oni, pea 'i he fakamaau: 'I he angahala, ko e me'a 'i he 'ikai te nau tui kiate au; 'I he mā'oni'oni, ko e me'a 'i he 'eku 'alu ki he 'eku Tamai, pea 'e 'ikai te mou toe mamata kiate au; 'I he fakamaau, ko e me'a 'i he fakamaau 'i 'a e 'eiki 'o māmani.*

Fakatatau ki he potu folofola ko eni, ko e ngāue fakaloto'i 'a e Laumālie Mā'oni'oni 'oku 'i he 'elia 'e tolu: *angahala, mā'oni'oni*, mo e *fakamaau*. Ko e founga 'e fakamatala'i ai 'a e ngaahi 'elia ko eni, 'e lava ke fakapapau'i ai koeha 'a e fa'ahinga *angahala*, koeha 'a e fa'ahinga 'o e *mā'oni'oni*, pea koeha 'a e fa'ahinga *fakamaau* 'e fakaloto'i ai 'e he Laumālie Mā'oni'oni 'a mamani.

'Uluaki, 'e fakaloto'i 'e he Laumālie Mā'oni'oni 'a e mamani ta'etui 'i he *angahala*. Ko e angahala fē? Ko e angahala 'o e fakata'eta'etui: *ko e me'a 'i he 'ikai te nau tui kiate au*. Kuo fakahalaia'i 'a e tangata 'i he 'ao 'o e 'Otua, 'ikai koe'uhi ko e angahala ia, ka koe'uhi 'oku ne 'i he tu'unga angahala. Na'e fānau'i ia ki he tu'unga 'o e angahala, ko e tu'unga 'o e fakata'eta'etui. Ko e 'i he tu'unga 'o e fakata'eta'etui, ko e faka'ikai'i ia 'e 'ikai ke ne tui ki he Fakamo'ui.

Ua, 'e fakaloto'i 'e he Laumālie Mā'oni'oni 'a mamani fekau'aki mo e *mā'oni'oni*. Ko e mā'oni'oni fē? Ko e mā'oni'oni 'o Kalaisi na'e fakamo'oni' i 'i He'ene 'Alu Hake ki he Tamai. Ko e tali lelei 'o Sisū Kalaisi ki hevani 'i he'ene 'Alu-hake' na'e fakatonuhia'i ai 'a 'Ene mā'oni'oni. Kapau na'e 'ikai ke mā'oni'oni, na'e 'ikai lava ke Ne 'alu hake ki Hevani. Ka koe'uhi ko e angahala 'o e fakata'eta'etui, 'oku 'ikai ai lava 'a e tokotaha angahala' ke ne ma'u 'a e mā'oni'oni 'a Kalaisi kuo foaki mola mai.

Tolu, 'e fakaloto'i 'e he Laumālie Mā'oni'oni 'a mamani fekau'aki mo e *fakamaau*. Ko e fakamaau fē? 'I heni, 'oku 'uhinga ki he fakamaau faka'osi: *ko e me'a 'i he fakamaau 'i 'a e 'eiki 'o*

māmāni. Kapau kuo *fakamaau* 'i 'a e 'eiki 'o *māmāni* ki he afi ta'engata, 'e kau ai foki mo kinautolu 'oku ne pule ki ai. Ko e ta'e tali 'o e mā'oni'oni 'a Kalaisi kuo foaki mola mai, 'e pau mo iku leva ai 'a kinautolu ki he fakamaau faka'osi: ko e Fakamaau 'o e Taloni Lahi Hinehina.

Ko ia, ko e ngāue fakaloto'i 'a e Laumālie Mā'oni'oni, 'e muimui ki he laka ko eni 'e tolu. Te Ne fakaloto'i 'a e mamani kau mo e angahala 'o e fakata'eta'etui. Koe'uhi ko 'enau fakata'eta'etui, ne 'ikai ai ke nau ma'u 'a e mā'oni'oni 'a Kalaisi kuo foaki mola mai. Pea koe'uhi na'e 'ikai ke nau ma'u 'a e mā'oni'oni 'a Kalaisi Sisū ne foaki mola mai, te nau kaungākau 'i he fakamaau faka'osi 'o Setane 'i he Ano 'o e Afi.'

IV. KO E NGAahi NGĀUE 'A E LAUMĀLIE MĀ'ONI'ONI 'I HE MO'UI 'A E TOKOTAHA TUI

Ko e kongā lahi taha eni 'o e ako ni, 'a e kongā fā: ko e ngāue 'a e Laumālie Mā'oni'oni 'i he mo'ui 'a e tokotaha tui. Ko e 'elia eni 'oku lahi 'a e ngaahi fakahā 'ilo 'oku ma'u kau ki ai, ko ia kae lava 'ilo'i lelei 'a e ngaahi fakahinohino kotoa kau ki heni, 'e ako'i 'eni 'i he kulupu lalahi 'e ua. Ko e 'uluaki kulupu "Ko e Ngāue 'a e Laumālie Mā'oni'oni Fekau'aki mo e Fakamo'ui." Ko e kulupu hono ua, ko e "Ko e Ngāue 'a e Laumālie Mā'oni'oni Fekau'aki mo e Tupulaki Fakalaumālie."

A. Ko e Ngāue 'a e Laumālie Mā'oni'oni Fekau'aki mo e Fakamo'ui

Fekau'aki mo e fakamo'ui, 'oku nima 'a e ngāue 'a e Laumālie Mā'oni'oni.'

1. KO E NGĀUE 'O E FAKATUPU-FO'OU

Ko e 'uluaki ngāue 'a e Laumālie Mā'oni'oni fekau'aki mo e fakamo'ui 'o e tangata' ko e ngāue 'o e fakatupu-fo'ou. Ko e fo'i lea "fakatupu-fo'ou" 'oku hā tu'o ua ia 'i he Fuakava Fo'ou. 'Ia Mātiu 19:28 'oku lave ai kau mo e *fakatupu-fo'ou* 'o e mamani matelie, 'a e ngaahi langi mo mamani, 'a ia kuo pau ke hoko he Pule'anga Fakatu'i 'o Kalaisi. Ko e folofola hono ua ko Taitusi 3:5, 'oku lea ai kau mo e *fakatupu-fo'ou* fekau'aki mo e kakai.

a. Ko e 'UHINGA 'O E FAKATUPU-FO'OU

Ko e tefito 'uhinga 'o e fakatupu-fo'ou 'oku fekau'aki mo e fānau'i fo'ou, ko e toe fānau'i mai, fakafo'ou, toe fakatupu fo'ou. Ko e fakamatala'i lelei taha 'o e fakatupu fo'ou ko e "foaki pē hifoaki 'o e mo'ui ta'engata." 'O 'uhinga, "ke fānau'i mei he 'Otua." Ko e ngāue 'eni 'a e 'Otua, 'oku hifoaki ai 'a e mo'ui ta'engata. Ko e 'uhinga eni 'a e "fānau'i fo'ou." Ko e fānau'i fo'ou ko e lea fakatātā 'oku 'uhinga ki he me'a tatau mo e fakatupu fo'ou. 'I he fānau'i fo'ou, 'oku fānau'i ai ha taha mei he 'Otua mo hifoaki kiate ia 'a e mo'ui ta'engata.'

b. Ko e FOUNGA 'O E FAKATUPU-FO'OU

Ko e founga 'o e fakatupu-fo'ou (kohai 'oku ne fakahoko) ko e Laumālie Mā'oni'oni. 'Oku fakahā'i eni 'i he potu folofola 'iloa kau mo e fānau'i fo'ou, 'a Sione 3:5-6: *Pea pehē 'e Sisū, Ko e mo'oni, ko e mo'oni, 'oku ou tala kiate koe, Kapau 'e 'ikai fānau'i 'a e tangata 'i he vai pea mo e Laumālie, 'e 'ikai 'aupito fa'a hū ia ki he pule'anga 'o e 'Otua. Ko ia kuo fānau'i 'i he kakano, ko e kakano ia; pea ko ia kuo fānau'i 'i he Laumālie, ko e laumālie ia.*

‘Oku toe ako ki he mo’oni ko eni ‘a Taitusi 3:5, ‘a ia ‘oku ne ngāue’aki ‘a e fo’i lea “fakatupu-fo’ou” pea fakahā ko e Laumālie Mā’oni’oni ‘oku Ne fai ‘a e ngāue ‘o e fakatupu fo’ou: *Na ‘e ‘ikai ‘i he ngaahi ngāue ‘o e mā’oni’oni na ‘a tau fai, kae fakatatau mo ‘ene ‘ofa mata’ata’atā pe, kuo ne fakamo’ui ‘akitautolu, ‘i he fufulu ‘o e fakatupu fo’ou, mo e fakafo’ou ‘e he Laumālie Mā’oni’oni.*

Ko e Laumālie Mā’oni’oni ‘a e founga ‘o e *fakatupu-fo’ou*. ‘Oku ‘ikai ko e founga ‘o e fakatupu-fo’ou’ ‘a e tui’, ka ko e tui’ ‘a e me’a ‘oku fiema’u mei he tangata, ‘a ia ‘oku fakangofua ‘a e Laumālie Mā’oni’oni ke Ne fai ‘a e ngāue ‘o e fakatupu-fo’ou. Ko e taimi ‘e tui ai mo tali ‘e ha taha ‘a Sisū ko hono fakamo’ui mo ngāue’i ‘ene tui’, ‘oku fakangofua ‘e he tui ko ia ‘a e Laumālie Mā’oni’oni ke fai ‘a e ngāue ‘o e *fakatupu-fo’ou*. Ko hono mo’oni, ko e tui’ mo e fakatupu-fo’ou ‘oku na hoko he taimi tatau koe’uhi ko e taimi ‘e tui ai ha taha, ko e momeniti ia ‘o ‘ene fakatupu-fo’ou.

‘Oku ‘ikai foki ko e Folofola ‘a e ‘Otua ‘a e founga ‘o e fakatupu-fo’ou, ka ko e Folofola ‘oku ne fakaai ‘a e kakano ‘o e tui. ‘Oku ne fakahā koeha ia kuo pau ke tui ki ai ‘a e tangata kae lava ke fakatupu-fo’ou ia ‘e he Laumālie Mā’oni’oni.

c. Ko e Makatu’unga ‘o e Fakatupu-fo’ou

Ko e makatu’unga ‘o e fakatupu-fo’ou ko e tui. ‘Oku ‘ikai ko e founga’ ‘a e tui, ka ko e me’a ‘oku fiema’u mei he tangata kae fakangofua ‘a e Laumālie Mā’oni’oni ke fai ‘a e ngāue ‘o e fakatupu-fo’ou. ‘Oku ako’i eni ‘e Sione 1:12-13: *Ka ko ia kotoa pē na ‘e ma’u ia, na ‘a ne foaki kiate kinautolu ‘a e monū ‘ia ke hoko ko e fānau ‘a e ‘Otua, kiate kinautolu pe na ‘e tui ki hono Huafa: ‘A ia na ‘e ‘ikai fānau’i ‘i he toto, pe ‘i he loto ‘o e kakano, pe ‘i he loto ‘o e tangata, ka ‘i he ‘Otua.*

‘Oku toe ako ki heni foki mo Sione 3:16: *He na ‘e ‘ofa pehē ‘a e ‘Otua ki māmani, na ‘a ne foaki hono ‘Alo pe taha na ‘e fakatupu, koe’uhi ko ia kotoa pē ‘e tui kiate ia ke ‘oua na ‘a ‘auha, kae ma’u ‘a e mo’ui ta’engata.*

d. Ko e Ngaahi Fakalea ki he Fakatupu-fo’ou

‘Oku ngāue’aki ‘e he Tohitapu ‘a e founga fakalea ‘e ua kau mo e fakatupu-fo’ou. Ko e ongo founga’ eni: “fānau’i fo’ou” (Sione 3:3-7) mo e “toetu’u fakalaumālie” (Loma 6:1-6; ‘Efesō 2:5-6).

e. Ko e Anga ‘o e Fakatupu-fo’ou

Ko e fakatupu-fo’ou ko e ngāue ia ‘a e Laumālie Mā’oni’oni ‘a ia ‘oku ma’u ai ‘a e mo’ui ta’engata. ‘Oku ‘i ai ‘a e me’a mahu’inga ‘e ua fekau’aki mo e ngāue ko eni.

(1) ‘Oku ‘Ikai Fakatefito ‘I He Ongō

‘Uluaki, ‘oku ‘ikai ko ha me’a ke ongo’i. ‘E lava ke kau mai ‘ete ongo he momeniti ‘o e fakatupu-fo’ou, ka ko e laka ‘o e fakatupu-fo’ou ‘oku ‘ikai ko e me’a ke ongo’i. ‘Oku ‘ikai ko e me’a ke fakafalala ki he ongo. Ko e ngāue eni ‘oku fai ‘e he Laumālie Mā’oni’oni. Ko e taimi ‘oku ma’u ai ‘e he kakai ‘a e fakamo’ui, ‘oku nau fakahā’i ia ‘i he ngaahi founga kehekehe: ‘oku fakahā ‘e he ni’ihi ‘aki ‘enau māfana lahi; kae ni’ihi ‘oku ‘ikai ha ongo’i ‘e taha; pea ‘i hona vā leva ‘a e ngaahi to’onga anga kehekehe ‘oku hā mai mei he kakai ‘i he taimi ma’u ‘o e fakamo’ui. Ka ko e laka ‘o e fakatupu-fo’ou ‘oku ‘ikai ai hano ongo.

(2) ‘Oku Hoko He Taimi Pē Ko Ia

Ua, ko e fakatupu-fo’ou ko e a’usia ‘oku hoko ‘i he momeniti ‘o e tui; ‘oku ‘ikai ko ha founga ke lahi hono ngaahi laka ke fai. Ko e momeniti ‘e tui ai ha taha, ko e momeniti ia ‘e fānau’i fo’ou pē fakatupu-fo’ou ai ia, pea mei he taimi ko ia ko e fakatupu-fo’ou ia.

‘Oku fakahā ‘i he tu’unga kalama Kaliki ‘o Sione 1:13; 3:3, 5, 7, ‘a e fakamamafa ‘o e ngāue nei fai tu’otaha. Pea fakahā ‘e he kalama Kaliki ‘o 1 Sione 2:29; 3:9; 4:7; 5:1, 5, 18, ko e ngāue na’e ‘osi fai pea ‘oku tu’u ta’e-liliu ki he ‘aho ni. ‘A ia, ‘oku fakahā ai ko e fakamamafa ‘o e kalama Kaliki na’e fakatupu-fo’ou kakato ‘a e tokotaha tui’ ‘i he kuohili, pea ‘oku tu’uma’u hono fakatupu-fo’ou’ ‘o a’u mai ki he ‘aho ni. Ko e fakatupu-fo’ou ko e ngāue ‘oku hoko fakaemomeniti, ka ‘oku ‘ikai ko e founga ngāue ke ngāue ‘i ‘o toki hoko hili ha taimi.

f. Ko e Ngaahi Ola ‘o e Fakatupu-fo’ou

“Koeha ‘a e ngaahi ola ‘o e fakatupu-fo’ou?” Hili ‘a e fakatupu-fo’ou ‘a ha taha, ‘oku ai hono ola ‘e fā.

(1) Mo’ui Ta’engata

‘Uluaki, ‘oku ma’u ‘e he tokotaha tui ‘a e mo’ui ta’engata (Sione 3:16). Ko e momeniti ‘a e tui ‘a ha taha, kuo fakatupu-fo’ou ia pea, koe’uhi kuo ne fakatupu-fo’ou, ‘oku ne ma’u taimi ni ‘a e mo’ui ta’engata.’

(2) Ko e Fakatupu Fo’ou

Ko e ola hono ua’ ko e fakatupu fo’ou ia. ‘Oku lau ‘a e tokotaha ni ko e tokotaha mātu’aki fo’ou ia ‘o ‘ikai ha’ane kuohili (2 Kolinitō 5:17; Kalētia 6:15; ‘Efesō 2:10; 4:24).

(3) Malu Ta’engata

Ko e ola hono tolu ko e malu ta’engata (Filipai 1:6). ‘E ‘ikai lava ke toe fakatafoki ke mole ‘a e ngāue ‘o e fakatupu-fo’ou. Ko e fānau’i fo’ou pe ha taha ki he fāmili ‘o e ‘Otua, ‘e ‘ikai ‘aupito ke ne toe lava foki ki ha “taungafanau fakalaumālie.” ‘Ikai ko ia pē, ka kuo ‘osi ma’u ‘e he tokotaha kuo fakatupu-fo’ou ‘a e mo’ui ta’engata.’ Kapau ‘oku lava ke toe mole ‘a e mo’ui ko eni, ta na’e ‘ikai ke ne ma’u ‘a e mo’ui ta’engata, ka ko e mo’ui fakataimi pē.

(4) Mo’ui Fo’ou mo e Natula Fo’ou

Ko e ola hono fā ko e mo’ui fo’ou mo e natula fo’ou. ‘Oku fakamatala’i ‘e he Tohi ‘a ‘Uluaki Sione koeha ‘a e mo’ui fo’ou mo e natula fo’ou ko eni. ‘Oku fakamatala’i ‘e 1 Sione 2:29 ko e mo’ui ‘oku mo’ui mā’oni’oni he ‘oku anga mā’oni’oni. ‘Oku fakamatala’i ‘e 1 Sione 3:9 ‘a e natula fo’ou ‘oku ‘ikai fai angahala. ‘Oku fakahā ‘ia 1 Sione 4:7; mo e 5:1 ko e mo’ui ‘oku ne fakahā ‘i ia ‘aki ‘a e ‘ofa.’ ‘Oku fakahā ‘i ia 1 Sione 5:4 ko e mo’ui ‘oku ne iku’i ‘a mamani ‘i he tui. Pea ‘oku fakamatala’i ‘ia 1 Sione 5:18 ko e tokotaha tui ‘i he’ene natula fo’ou; ‘oku ‘ikai ke fai angahala pea ‘oku ne pukema’u ia ‘i he mo’oni.

2. KO E NGĀUE ‘O E NOFO’IA

Ko e ngāue lahi hono ua ‘a e Laumālie Mā’oni’oni fekau’aki mo e fakamo’ui ‘o e tangata ko e ngāue ‘o e nofo’ia.’ Hangē ko e nofo’ia ‘e Kalaisi ‘a e tokotaha tui’ ‘i he fakatupu fo’ou, ‘oku hanga ‘e he ngāue ‘o e nofo’ia’ ‘o fakahū ‘a e Laumālie Mā’oni’oni ki he mo’ui ‘o e tokotaha tui.’ ‘O hoko ‘a e laumālie ‘o e tokotaha tui ko e ‘api ‘o e Laumālie Mā’oni’oni (1 Kolinitō 6:17).

a. Ngaahi Folofola kau mo e Ngāue Nofo’ia ‘a e Laumālie Mā’oni’oni

Ko e fakamo’oni ‘oku nofo’ia ‘a e tokotaha tui kotoa pē ‘e he Laumālie Mā’oni’oni’ ‘oku ako ki ai ‘a e ngaahi potu Folofola lahi.

‘Ia **Sione 7:37-39**, ko e nofo‘ia ‘o e tokotaha tui’ e he Laumālie Mā‘oni‘oni na‘e te‘eki hoko ‘oku kei tu‘u mei he kaha‘u; na‘e te‘eki kamata ‘a e ngāue ‘o e nofo‘ia ‘o e tokotaha tui kotoa pē ‘e he Laumālie Mā‘oni‘oni koe‘uhi he na‘e te‘eki hakeaki‘i ‘a e ‘Alo.‘ Ko e hakeaki‘i ‘o e ‘Alo na‘e fakahoko ia ‘i he‘ene ‘alu hake ki Hevani (**Ngāue 1:9**). Pea hili ‘a e ‘aho ‘e hongofulu mei ai, na‘e hifo ‘a e Laumālie Mā‘oni‘oni ki he loki ‘i ‘olunga‘ (Ngāue 2:1-4), ‘o kamata ‘Ene ngāue ‘o e nofo‘ia ‘a e tokotaha tui kotoa pē.

‘Ia **Sione 14:16-17**, na‘e fai ai ‘e Sisū ‘a e tala‘ofa te Ne fekau mai ‘a e *Fakafiemālie ‘e taha*, ko e Laumālie Mā‘oni‘oni, ‘a ia te Ne nofo‘ia ‘a e tokotaha tui ‘o *ta‘engata*, ‘ikai fakataimi, ‘ikai kae ‘oua kuo ne fai angahala, ‘ikai kae ‘oua kuo nau hē mei he feohi, ‘ikai, ka ‘o *ta‘engata*.

‘Ia **Ngāue 11:17**, ko e nofo‘ia ‘e he Laumālie Mā‘oni‘oni ko e me‘a‘ofa mei he ‘Otua, pea ‘oku ‘ikai ‘aupito fakata‘e‘aonga‘i (‘o toe to‘o) ‘e he ‘Otua ‘Ene ngaahi foaki ‘ofa.

‘Ia **Loma 5:5**, ko e fua ‘o e ‘ofa ‘a e ‘Otua ‘a e nofo‘ia ‘o e tokotaha tui ‘e he Laumālie Mā‘oni‘oni .

‘Ia **Loma 8:11**, ‘oku fakapapau‘i ‘a e toetu‘u ‘a e tokotaha tui, ‘oka mate hono sino, koe‘uhi ko e nofo‘ia ia ‘e he Laumālie Mā‘oni‘oni.

‘Ia **1 Kolinitō 6:19-20**, ‘oku ngaohi ‘a e *sino* [‘o e tokotaha tui] *ko e temipale ‘o e Laumālie Mā‘oni‘oni*, koe‘uhi ko e nofo‘ia ia ‘e he Laumālie Mā‘oni‘oni.

‘Ia **Kalētia 4:6**, ‘oku lotu ‘a e Laumālie Mā‘oni‘oni ma‘a e tokotaha tui ‘i loto ‘iate ia, koe‘uhi ‘oku Ne nofo‘ia ia ‘i hono mafu, ‘i hono laumālie.

‘Ia **1 Sione 3:24** mo e **4:13**, ‘oku nofo‘ia ta‘engata ‘a e tokotaha tui ‘e he Laumālie Mā‘oni‘oni.’

Ko e me‘a-mo‘oni pau mo ta‘eliliu eni, makatu‘unga ‘i he pekia, telio, Toetu‘u, ‘Alu-hake mo e hakeaki ‘i ‘o Kalaisi, ‘oku nofo‘ia ai ‘i he ‘aho ni ‘e he Laumālie Mā‘oni‘oni ‘a e tokotaha tui kotoa pē. ‘I he Fuakava Motu‘a, na‘e nofo‘ia ‘e he Laumālie Mā‘oni‘oni ‘a e nī‘ihi pe ‘o e kakai tui.‘ Ka ko e ‘aho ni, ‘oku Ne nofo‘ia ‘a e tokotaha tui kotoa pē.

b. Ko e Founga ‘o e Nofō‘ia

Ko e founga ‘e nofo‘ia ai ‘e he Laumālie Mā‘oni‘oni ‘a e tokotaha fakatupu fo‘ou ko e tui.‘ Fakatatau kia **Kalētia 3:2**, ‘oka fakangāue‘i ‘a e tui‘; ko e momeniti ‘oku tui ai ha taha, ko e taimi ia ‘oku nofo‘ia ai ‘e he Laumālie Mā‘oni‘oni ‘a e tokotaha ko ia.

“Ka koefē taimi ‘oku kau mai ki ai ‘a e talangofua?” ‘Oku fakamatala‘i ‘ia **Ngāue 5:32** ‘a e fehokotaki ‘o e talangofua ki he nofo‘ia, ‘a ia ‘oku ‘uhinga eni ki he talangofua ‘a e tokotaha te‘eki ke tui.‘ Kuo pau ke talangofua ‘a e tokotaha ‘oku te‘eki ke tui ki he me‘a kae toki lava ke nofo‘ia ia ‘e he Laumālie Mā‘oni‘oni, pea ‘oku ui eni ko e *talangofua ‘o e tui*. ‘A ia, ko e talangofua kuo pau ke ma‘u ‘e he angahala ‘ia **Ngāue 5:32** ko e talangofua ‘o e tui, kae toki lava nofo‘ia ia ‘e he Laumālie Mā‘oni‘oni, pea ‘oku ‘ikai ko e ngāue ‘a e tui (**Ngāue 6:7; Loma 1:5; 16:26**). Ko e fekau pe taha ‘oku pau ke talangofua ki ai ‘a e angahala ‘ae nofo‘ia ia ‘e he Laumālie Mā‘oni‘oni ko e fekau ke tui ki he ‘Eiki ko Sisū. Ko e *talangofua ia ‘o e tui* ‘oku ma‘u ai ‘e ha taha ‘a e nofo‘ia ‘o e Laumālie Mā‘oni‘oni. Ko ia, ko e **founga** ke nofo‘ia ai ha taha ‘e he Laumālie Mā‘oni‘oni, ko e tui.

c. Ko e Fakaleveleva 'o e Nofō'ia

Ko e nofō'ia 'e he Laumālie Mā'oni'oni 'a e kakai tui' ko e ngāue fakaleveleva ia ki he tokotaha tui kotoa pē. Neongo, ko e nī'ihi pe 'o e kakai tui na'e nofō'ia 'i he Fuakava Motu'a, kae meia Ngāue Vahe 2, na'e nofō'ia 'a e tokotaha tui kotoa pē 'e he Laumālie Mā'oni'oni. 'Oku fakahā'i 'a e fakaleveleva 'o e nofō'ia 'i he ngaahi founa kehekehe:

(1) Ko e Fakamo'oni 'o e Tu'unga 'oku Te'eki Ke Mo'ui

'Oku fakahā'ia Loma 8:9: *Ka 'oku 'ikai 'i he kakano 'akimoutolu, ka 'i he Laumālie, 'o kapau 'oku nofo'ia 'akimoutolu 'e he Laumālie 'o e 'Otua. Pea ko eni, kapau 'oku 'ikai ma'u 'e ha tangata 'a e Laumālie 'o Kalaisi, 'oku 'ikai 'a'ana ia.*

'Uluaki, 'oku akonaki 'a e Fuakava Fo'ou 'oka 'ikai nofō'ia 'e he Laumālie Mā'oni'oni ha taha ko e fakamo'oni ia 'oku te'eki ke fakamo'ui ia. Kohai pe 'oku te'eki ke nofō'ia 'e he Laumālie Mā'oni'oni 'oku 'ikai ko e tokotaha tui ia: *'oku 'ikai 'a'ana ia.*

'Oku toe fakamo'oni ki heni 'a Siuta veesi 19, 'o akonaki ai 'a e me'a tatau: *Ko kinautolu ni 'oku nau mavahe 'i 'a kinautolu, 'oku fakakakano, 'o ta'ema'u 'a e Laumālie.*

'Oku 'uhinga 'a e veesi 19 'o Siuta kiate kinautolu 'oku te'eki ke tui mo e ko e kau *manuki* 'o e veesi 18. Na'e fakahā 'e Siuta 'oku 'ikai ke nofō'ia 'a kinautolu 'e he Laumālie.'

(2) 'Oku Nofō'ia 'e he Laumālie 'a e Kakai Kalisitiane Fakakakano

Ko e fakamo'oni hono ua 'o e fakaleveleva 'a e nofō'ia 'e he Laumālie Mā'oni'oni 'a e mo'oni 'oku nofō'ia 'e he Laumālie 'a e kakai tui 'oku kei faiangahala mo fakakakano. Ko e fakatātā mahino taha ki heni ko e siasi 'o Kolinitō, ko e siasi kovi taha 'oku hiki 'i he Tohitapu. Na'e hoko 'a e ngaahi ngāue fakakakano kehekehe 'i he siasi 'o Kolinitō; hangē ko e māvahevahe, femeheka'aki, nonofo kovi, hopo'i 'e he kakai tui 'a e kakai tui, konā 'i he Tepile 'a e 'Eiki, mo e ngāue hala 'aki 'a e ngaahi foaki fakalaumālie.'

Ka ko eni, neongo 'a e mo'oni na'e halaia 'a e kau tui 'o Kolinitō 'i he ngaahi angahala fakakakano ko eni, na'e tohi 'e 'Aposetolo Paula 'ia 1 Kolinitō 6:19-20: *Ko e hā? 'Ikai 'oku mou 'ilo, ko homou sino ko e fale tapu 'o e Laumālie Mā'oni'oni, 'oku 'iate kimoutolu, 'aia 'oku mou ma'u mei he 'Otua, pea 'oku 'ikai 'amoutolu 'akimoutolu? He kuo fakatau 'akimoutolu 'aki 'a e totongi: ko ia ke fakaongolelei 'a e 'Otua 'i homou sino, pea 'i homou laumālie, 'aia 'oku 'o e 'Otua.*

Na'e fakahā 'e Paula heni neongo 'a e tu'unga kovi fakalaumālie 'a e kāinga lotu 'o Kolinitō, ka koe'uhi ko e kau tui mo'oni 'a kinautolu, 'oku nofō'ia 'a kinautolu 'e he Laumālie Mā'oni'oni. Ko e nofō'ia 'e he Laumālie 'a e makatu'unga 'o e lava ke mo'ui fakalaumālie, pea ko e me'a ia na'e fakalotolahi 'i 'e Paula 'a e kāinga Kolinitō ke nau fai. Ko ia, na'a mo e kakai tui faiangahala, mo fakakakano 'oku kei nofō'ia 'a kinautolu 'e he Laumālie Mā'oni'oni. Ko e fakamo'oni ia hono ua 'oku fakaleveleva 'a e nofō'ia 'e he Laumālie Mā'oni'oni 'a e kakai tui kotoa pē.

(3) Ko e Me'a'ofa 'o e Nofō'ia

Ko e fakamo'oni hono tolu ko e laka fakaleveleva 'a e nofō'ia 'e he Laumālie Mā'oni'oni 'a e kakai tui kotoa pē koe'uhi ko e me'a'ofa 'a e nofō'ia 'e he Laumālie Mā'oni'oni. 'Oku 'ikai fakafalala pē fakatefito 'a e me'a'ofa 'i ha'ate taau (**Sione 7:37-39; Ngāue 11:17; Loma 5:5; 1 Kolinitō 2:12**).

'Oku 'ikai toe fakaveiveiua, ko e laka fakaleveleva 'a e nofō'ia 'e he Laumālie Mā'oni'oni 'a e tokotaha tui kotoa pē.

d. Ko e Ta'e-liua, Tu'uma'u, mo e Pau 'o e Nofonia

Ko e nofo'ia 'e he Laumalie Mā'oni'oni ko e me'a 'e 'ikai toe lava ke liliu, 'oku tu'uma'u. 'Oku akonaki 'a **Sione 14:16** ki heni: *Pea te u kole ki he Tamai, pea te ne foaki kiate kimoutolu ha Fakafiemalie 'e taha, koe'uhi ke nofo ia mo kimoutolu 'o ta'engata.*

Kapau 'e lava to'o 'a e Laumalie Mā'oni'oni mei he tokotaha tui, ta ne 'ikai nofo'ia 'a e tokotaha tui 'e he Laumalie Mā'oni'oni *'o ta'engata.* 'Oku 'uhinga 'a e *ta'engata* ko e ta'engata; he ka 'ikai 'e "fakataimi pē." Ko e nofo'ia 'oku 'ikai ngata pe he'ene fakaleveleva ki he tokotaha tui kotoa pē, ka 'oku 'ikai toe lava ke liliu, 'oku ta'e mau'e'i, 'oku tu'uma'u 'o 'ikai ke toe lava liliu.

e. Ko e Ola 'o e Nofonia

'Oku ai 'a e ola 'e ua 'o e nofo'ia 'e he Laumalie 'a e tokotaha tui. 'Uluaki, ko e nofo'ia 'e he Laumalie ko e *fakamo'oni* (*me'a faka'amanaki* – Paaki Fo'ou) 'o e ngaahi tāpuaki lahi 'oku hanga mai. Ko e mo'oni ko eni 'o e nofo'ia 'e he Laumalie Mā'oni'oni ha taha 'i he momeniti 'oku ne tui ai ko e fakamo'oni ia, pē me'a faka'amanaki ia, pē ko e totongi-malu'i 'o e ngaahi tāpuaki 'oku 'amanaki ke ne ma'u (**2 Kolinitō 1:21-22; 5:5; 'Efesō 1:14**).

Ko e ola hono ua 'o e nofo'ia 'e he Laumalie', ko e hoko 'a e tokotaha tui ko e *temipale 'o e 'Otua.* Ko e kakai tui ko e *temipale 'o e 'Otua* 'a kinautolu 'i he founga 'e tolu. 'Uluaki, ko 'ene kau ki he Siasi fakaleveleva 'o Kalaisi, 'a ia 'oku nofo'ia 'e he Laumalie Mā'oni'oni (**'Efesō 2:21-22**). Ua, ko 'ene kau ki he siasi fakakolo 'a ia 'oku nofo'ia 'e he Laumalie. 'Ia **1 Kolinitō 3:16-17**, na'e fakahā ai 'e Paula, ko 'ene lea ki he siasi fakakātoa 'o Kolinitō, 'o pehē: *'Ikai 'oku mou 'ilo ko e fale tapu 'o e 'Otua 'akimoutolu, pea 'oku nofo'ia 'akimoutolu 'e he Laumalie 'o e 'Otua?* Tolu, 'oku nofo'ia 'e he Laumalie Mā'oni'oni 'a e tokotaha tui kotoa pē, mo ngaohi ai 'a e tokotaha tui fakafo'ituitui ko e temipale ia 'o e 'Otua. 'Ia **1 Kolinitō 6:19-20**, na'e fakahā ai 'e Paula, ko 'ene lea ki he tokotaha tui fakafo'ituitui: *'Ikai 'oku mou 'ilo ko homou sino* (tāutaha) *ko e fale tapu.*

3. KO E NGĀUE 'O E PAPITAI SO LAUMĀLIE

Ko e ngāue hono tolu 'a e Laumalie Mā'oni'oni fekau'aki mo e fakamo'ui 'o e tangata' ko e ngāue 'o e papitaiso. Ko e ngāue eni 'oku lahi 'a e ta'e mahino kau ki ai, 'a e fakafekiki, mo e fehalaaki 'i he 'aho ni. Ka 'oku mahino lelei 'a e fakamatala 'a e Tohitapu kau ki he me'a ni, ka koe'uhi ko e lahi 'a e fakatonu 'e he kakai 'o e Folofola fakatefito mei he'enu takitaha maa'usia kae 'ikai fakatefito 'i he folofola, 'oku hoko ai 'a e lahi 'o e fehalaaki.'

a. Ko e Ngaahi 'UHINGA KI HE TA'EMĀHINO KAU MO E PAPITAI SO LAUMĀLIE

(1) Ko e Ngāue Laulōtaha 'Eni Ma'a e Siasi' 'I He Kuonga Ni

Ko e 'uluaki 'uhinga', ko e 'ikai ke 'ilo'i 'e he tokolahi 'a e makehe 'o e Siasi' 'i he kuonga ni. 'Oku 'ikai 'ilo'i lelei koeha 'a e papitaiso Laumalie koe'uhi 'oku 'ikai 'ilo 'e he ni'ihi ko e ngāue makehe 'eni 'a e Laumalie Mā'oni'oni ma'a e Siasi tokotaha pea 'i he kuonga ni pē. 'Oku 'ikai ko e ngāue eni na'e fai 'e he Laumalie Mā'oni'oni' 'i he Fuakava Motu'a. Kuo Ne fakatupu fo'ou 'a e kakai tui kotoa pē pea, Ne nofo'ia 'a e ni'ihi 'o e kakai tui, ka na'e 'ikai ke Ne papitaiso ha taha 'i he Fuakava Motu'a. Ko e 'ikai 'ilo'i ko e papitaiso Laumalie ko e ngāue kehekehenga ia 'a e Laumalie' 'i he kuonga ni, 'oku lahi ai 'a e ta'emāhino.

(2) Ko Tō Fakamamafa Ki He Papitaiso Vai-lahi

Ko e 'uhinga hono ua ki he puputu' u he 'aho ni kau mo e papitaiso Laumālie ko e fakamamafa'i 'o e papitaiso vai-lahi. Koe'uhi ko e fakamamafa'i 'o e papitaiso vai-lahi, kuo ngāue hala 'aki 'a e ngaahi folofola 'oku 'uhinga ki he papitaiso Laumālie; hangē ko Loma 6:1-4, kuo ngāue hala 'aki ia ki he papitaiso vai-lahi. Ko e fakamamafa'i 'o e papitaiso vai-lahi kuo takiekina ai ki he ma'u hala kau mo e papitaiso Laumālie.

(3) Ko e Fakakau 'o e Foaki 'ofa 'o e Lea Kehekehe mo e Papitaiso Laumālie

Ko e 'uhinga hono tolu ki he ta'emāhino fekau'aki mo e papitaiso Laumālie ko e fakakau 'o e foaki 'oka 'o e lea kehekehe ki he papitaiso Laumālie. 'E fai 'a e lave 'amui ange kau ki heni, ki he faikehekehe 'o e kehekehe mo e papitaiso 'e he Laumālie Mā'oni'oni. Ka 'oku hoko 'a e ta'emāhino ko eni koe'uhi ko e fakakau hala'i 'a e ngāue ko eni 'e ua 'a e Laumālie Mā'oni'oni 'ekinautolu 'oku ako ko e taimi 'e papitaiso ai ha taha 'e he Laumālie Mā'oni'oni, 'oku ne lea kehekehe, pea 'oka 'ikai ke lea kehekehe, 'oku te'eki papitaiso ia 'e he Laumālie Mā'oni'oni.

(4) Ko e Faikehekehe 'o e Lea 'i he Fakatonu 'o e Ngaahi Tohitapu Fakapapālangi

Ko e 'uhinga hono fā ki he ta'emāhino ko eni ko e liliu 'a e fo'i lea Kaliki "tatau" 'aki 'a e ngaahi fakalea faka-Pilitania kehekehe 'i he ngaahi liliu Tohitapu fakapapālangi kehekehe. Ko e fakatātā, 'ia Ngāue 1:5, 'oku fakalea 'e he Tohitapu King James eni 'o pehē: *papitaiso 'a kimoutolu 'aki 'a e Laumālie Mā'oni'oni*, ka 'ia 1 Kolinitō 12:13 'oku pehē: *He kuo papitaiso kotoa pē 'i he Laumālie pe taha...*

'E fakakaukau 'a e ni'ihī, he'enau lau 'a e Tohitapu King James, 'oku ai 'a e faikehekehe 'o e papitaiso "'aki" 'a e Laumālie Mā'oni'oni mo e papitaiso "'i he" Laumālie Mā'oni'oni. Ko ia, makatu'unga he liliu ko eni, 'a e fakapapālangi, kuo hanga ai 'e he ngaahi kulupu lotu 'o fakafaikehekehe'i mo akonaki 'o pehē: mo'oni, 'oku papitaiso 'a e kakai tui kotoa pē 'i he Laumālie, ka ko e ni'ihī pē, 'a kinautolu pē 'oku lea kehekehe' kuo papitaiso 'aki 'a e Laumālie. Ko e palōpalema 'o e tuitala teolosia ko eni he ko e lea Kaliki ki he "'aki" mo e "'i he" ko e fo'i lea tatau pē; ko ia ai, 'oku 'ikai totonu ke fakafaikehekehe'i kinaua. Ka koe'uhi ko e lahi 'a e ngaahi Tohitapu fakapapālangi 'oku nau liliu kehekehe 'a e fo'i lea Kaliki tatau ko eni, kuo takikehe'i ai 'a e tokolahi fekau'aki koeha 'a e papitaiso 'o e Laumālie.

(5) Ko e Fehokotaki 'a e Papitaiso Laumālie mo e Fonu-Laumālie

Ko e 'uhinga hono nima 'o e ta'emāhino ko eni ko e 'ikai lava 'e he kakai ni'ihī 'o 'ilo'i koeha 'a e fehokotaki 'o e ngāue 'a e Laumālie 'i he papitaiso mo 'Ene ngāue 'o e fakafonu. 'Oku ai 'a e faikehekehe 'o e fakafonu Laumālie mo e papitaiso Laumālie. Ko e papitaiso Laumālie ko e ngāue ia 'a e Laumālie fekau'aki mo e fakamo'ui. Ko e Fonu-Laumālie ko e ngāue ia 'a e Laumālie fekau'aki mo e tupulaki fakalaumālie. 'E toki fai 'a e ako fakaikiiki 'amui heni ki he ngāue 'o e Fonu-Laumālie. Koe'uhi ko e ta'e'ilo'i 'e he ni'ihī 'a hona faikehekehe' kuo nau hanga ai 'o fetō'oaki 'a e papitaiso Laumālie mo e Fonu-Laumālie, pea hoko ai 'o tataki eni ki he fehalaaki.

b. Ko e Ngaahi Folofola Fekau'aki mo e Ngāue 'o e Papitaiso Laumālie

Na'e toki fakahā pē 'a e papitaiso Laumālie 'i he Fuakava Fo'ou, koe'uhi na'e 'ikai fai eni 'i he Fuakava Motu'a. 'I he ngaahi Kosipeli' 'e fā, na'e fakahā'i ma'u pē ai ko e me'a eni 'e hoko 'i he kaha'u (**Mātiu 3:11; Ma'ake 1:8; Luke 3:16; Sione 1:33**). 'I he ngaahi Kosipeli', ko Sione Papitaiso pē na'a ne kikite kau mo e papitaiso Laumālie 'o pehē, 'oka hoko mai 'a

Kalaisi, te Ne papitaiso 'aki 'a e Laumālie Mā'oni'oni. Na'e fakafaikehekehe'i 'e Sione Papitaiso 'ene ngāue', ko e papitaiso 'aki 'a e vai, mei he ngāue 'a e Misaia', ko e papitaiso 'aki 'a e Laumālie Mā'oni'oni. Ka 'oku 'ikai ha fakamo'oni 'e taha na'e fai 'a e papitaiso Laumālie 'i he ngaahi Kosipeli.'

Na'e toe fakahā 'a e papitaiso Laumālie 'ia **Ngāue 11:16**. 'Ia Ngāue 11:16, ko e toe fakalau ia 'o Ngāue 1:5, 'a ia, 'oka to'o fakataha mo e veesi 15, 'oku fakahā'i na'e kamata 'a e papitaiso Laumālie 'ia Ngāue Vahe 2. Na'e tu'u kei 'i he kaha'u 'ia Ngāue Vahe 1, ka na'e kamata 'ia Ngāue Vahe 2. Neongo na'e 'ikai fakahā 'e Ngāue Vahe 2 'a e hoko 'o e papitaiso Laumālie, ka 'oku fakahā 'ia Ngāue Vahe 11:16 ko e taimi ia na'e kamata ai 'a e papitaiso Laumālie.

'Oku fakahā 'ia **Loma 6:3-5**, ko e papitaiso Laumālie 'oku ne faka'ilonga'i 'a e tokotaha tui 'aki 'a e pekia mo e Toetu'u 'a Kalaisi.

Fakatatau kia **1 Kolinitō 12:13**, 'oku papitaiso 'a e *kakai tui kotoa pē* 'e he Laumālie Mā'oni'oni ki he Sino 'e taha, 'a e tokotaha tui *kotoa pē*, 'ikai ko ha ní'ihī pē.

'Oku fakahā 'ia **Kalētia 3:27** kuo papitaiso 'a e kakai tui' kia Kalaisi.

'Oku talamai 'e 'Efesō 4:4-6 'a e *papitaiso 'e taha*, 'o 'uhinga ki he papitaiso Laumālie koe'uhi 'oku fehokotaki mo e ngaahi me'a kehe 'o e veesi ni 'a ia 'oku mei he pule'anga fakalaumālie kae 'ikai fakamatelie, ko ia 'oku 'ikai lava ke faka'uhinga'i eni ki he papitaiso vai-lahi.

'Ia **Kolose 2:12**, 'oku toe fakafehokotaki 'e he papitaiso Laumālie 'a e tokotaha tui ki he telio mo e Toetu'u 'a Kalaisi.

'Oku totonu ke makatu'unga pē fakatefito 'a e tokāteline 'o e papitaiso Laumālie' mei he ngaahi potu folofola ko eni 'a ia 'oku hā ai 'a e papitaiso Laumālie. 'Oku ai 'a e fakatokanga ke 'oua fetō'oaki 'a e ngāue ko eni mo e ngaahi ngāue kehe 'a e Laumālie. 'Oka ako 'i he ngaahi potu folofola ni, 'oku totonu ke tokanga'i neongo koeha 'a e lahi 'o e feliuliuaki hono fakalea fakapapālangi, 'oku taha pē 'a e founa kalama fakalea Kaliki.' Ko e Laumālie Mā'oni'oni pē, 'oku Ne fai 'a e papitaiso; ko Ia pē 'oku Ne papitaiso 'a e kakai tui. 'Oku papitaiso 'a e kakai tui *ki he* Sino 'o Kalaisi. Ko e fakalea 'aki 'oku ne fakamamafa'i kohai na'e fai 'aki: na'e papitaiso 'a e kakai tui 'aki 'a e me'angāue 'o e Laumālie Mā'oni'oni. Ko e fakalea 'i he 'oku ne fakamamafa'i 'a e 'ātakai: 'oku papitaiso ma'u pē 'a e kakai tui 'i he 'ātakai 'o e Sino 'o Kalaisi. 'Oku 'ikai totonu ke fakafaikehekehe'i 'a e papitaiso 'aki 'a e Laumālie mo e papitaiso 'i he Laumālie. He ko e tu'u-fa'u kalama faka-Kaliki 'oku tatau he taimi kotoa pē. 'I he'ene 'asi kotoa, ko e papitaiso 'a e Laumālie Mā'oni'oni' *ki he* Sino 'o Kalaisi.

c. Ko e Fakafofonga 'o e Papitaiso Laumalie

"Kohai 'a e fakafofonga 'o e papitaiso Laumālie?" 'Oku ai 'a e 'uluaki fakafofonga mo e fakafofonga halafaki (puipuitu'a). Ko e 'uluaki fakafofonga ko e Laumālie Mā'oni'oni. Ko e taukave ia 'a 1 Kolinitō 12:13: 'oku 'i he Laumālie 'e taha na'e papitaiso kotoa ai 'a kitautolu ki he sino 'e taha. Ko e fakafofonga 'uluaki 'o e papitaiso Laumālie ko e Laumālie Mā'oni'oni tonu, he ko e Laumālie Mā'oni'oni na'a Ne papitaiso 'a e tokotaha tui. 'Ko e fakafofonga halafaki (puipuitu'a ki ai) ko Kalaisi, he ko Ia na'e fekau mai 'a e Laumālie ke fai 'a e ngāue 'o e papitaiso Laumālie (Mātiu 3:11; Ma'ake 1:8; Luke 3:16; Sione 1:33). Ko Kalaisi 'a e fakafofonga fakamulituku mo e halafaki, pea ko e Laumālie Mā'oni'oni 'a e fakafofonga taimi ni mo e 'uluaki 'i he ngāue 'o e papitaiso Laumālie.

d. Ko e Kamata'anga 'o e Papitaiso Laumālie

Ko e toe taha 'o e mo'oni mahu'inga kau mo e papitaiso Laumālie' ko e ngāue mātu'aki makehe 'eni ma'a e Kuonga 'o e Kelesi 'i he'ene fekau'aki mo e Siasi.' Ko e ngāue laulōtaha, taha 'ana, mo mahino he ko e me'a eni na'e 'ikai fai 'e he Laumālie Mā'oni'oni 'i he Fuakava Motu'a pē ko e ngaahi 'aho 'o e Kosipeli, kae 'i he taimi pē ne toki fānau'i mai ai 'a e Siasi 'ia Ngāue Vahe 2. 'Oku hā mahino 'eni 'oka fakafehoanaki 'a e ngaahi potu folofola ko eni 'e fā.

Ko e 'uluaki folofola ko **Kolose 1:18**, 'a ia 'oku akonaki mai ko e Siasi ko e Sino ia 'o Kalaisi: *Pea ko e 'ulu ia 'o e sino, ko e siasi: 'a ia ko e kamata'anga, ko e 'uluaki tupu mei he mate; koe'uhi ke mā'olunga taha pe ia 'i he ngaahi me'a kotoa pē.*

Ko e potu folofola hono ua ko **1 Kolinitō 12:13**, 'oku ako ai 'oku fou 'i he papitaiso Laumālie 'a e hū'anga ki he Sino 'o Kalaisi: *He kuo tau papitaiso kotoa pē 'i he Laumālie pe taha ki he sino pe taha, pe ko ha kakai Siu pe ko ha kakai Senitaile, ko ha pōpula pe ha tau 'atāina; pea na 'e fakainu 'akitautolu kotoa pē ki he Laumālie pe taha*

Ko e Siasi ko e Sino ia 'o Kalaisi, pea ko e hū ki he Sino ko eni 'oku fou 'ata'atā pē ia 'i he papitaiso Laumālie.

Ko e potu folofola hono tolu ko **Ngāue 1:5**, 'oku ako ai ko e papitaiso Laumālie, 'oku kei 'i he kaha'u: *He na 'e papitaiso mo'oni 'e Sione 'aki 'a e vai; kae 'aho si 'i pē pea 'e papitaiso 'akimoutolu 'aki 'a e Laumālie Mā'oni'oni.*

Ko e potu folofola hono fā, 'a ia 'oku ne toe fakalau 'a Ngāue 1:5 mo ako ai na'e kamata 'a e papitaiso Laumālie 'i he 'Aho Penitekosi 'ia Ngāue Vahe 2, ko **Ngāue 11:15-17**: *Pea 'i he 'eku kamata lea, na 'e tō hifo kiate kinautolu 'a e Laumālie Mā'oni'oni, 'o hangē kiate kitautolu 'i he kamata'anga. Peau toki manatu ki he folofola 'a e 'Eiki, 'i he'ene pehē, 'Ko e mo'oni na'e papitaiso 'e Sione 'aki 'a e vai; kae papitaiso 'aki 'akimoutolu 'a e Laumālie Mā'oni'oni. Pea koe'uhi kuo foaki 'e he 'Otua kiate kinautolu 'a e foaki, 'o hangē ko kitautolu, na 'e tui ki he 'Eiki ko Sisū Kalaisi; pea ko hai au, ke u fa'a ta'ofia 'a e 'Otua?*

Ko e Siasi' ko e Sino ia 'o Kalaisi. Ko e hū ki he Sino ko eni 'oku toki lava fou he papitaiso Laumālie. Meia Ngāue Vahe 1, na'e kei tu'u kaha'u 'a e papitaiso Laumālie. Fakatatau kia Ngāue Vahe 11, na'e kamata 'a e papitaiso Laumālie 'i he 'Aho Penitekosi 'ia Ngāue Vahe 2. 'O mahino ai, ko e 'aho ia ne kamata ai 'a e Siasi.' Ko ia ko e ngāue mātu'aki makehe eni ma'a e kuonga ni. Ko e ngāue eni, 'a ia 'oku fai makehe 'e he Laumālie fekau'aki mo e Siasi. Ko e kakato pē 'a e Siasi mo ma'u hake ki he 'Eiki, 'e 'ikai ke Ne toe fai 'a e ngāue 'o e papitaiso Laumālie. Na'e 'ikai ke Ne papitaiso ha taha 'i he Fuakava Motu'a pē 'i he ngaahi 'aho 'o e Kosipeli; 'oku Ne fai papitaiso pē 'i he Kuonga 'o e Siasi. Ko e 'ave pē 'o e Siasi, 'e 'ikai ha toe ngāue 'a e Laumālie ke papitaiso Laumālie 'i he **Fakamamahi Lahi** pē 'i he **Pule'anga Fakatu'i 'o Kalaisi**. Na'e toki kamata pē 'a e papitaiso Laumālie 'ia Ngāue Vahe 2.

e. Ko e Fakaleveleva 'o e Papitaiso Laumālie

Ko e toe mo'oni 'e taha kau mo e papitaiso Laumālie ko e laka fakaleveleva eni ki he kakai tui kotoa pē. Na'e 'ikai ko e n'ihi pe na'e papitaiso 'e he Laumālie, ka meia Ngāue Vahe 2 na'e papitaiso 'a e tokotaha tui kotoa pē 'e he Laumālie Mā'oni'oni. 'Oku fakamatala'i mahino 'a e mo'oni ko eni 'ia 1 Kolinitō 12:13: *He kuo tau papitaiso kotoa pē 'i he Laumālie pe taha ki he sino pe taha, pe ko ha kakai Siu pe ko ha kakai Senitaile, ko ha pōpula pe ha tau 'atāina; pea na 'e fakainu 'akitautolu kotoa pē ki he Laumālie pe taha.*

Ko e akonaki mahino 'o e folofola ni, 'oku papitaiso 'e he *Laumālie* 'a e tokotaha tui kotoa pē. 'Oku 'i he vahe tatau 'o e veesi ko eni, 'a e fakamatala kau mo e ngaahi foaki 'ofa 'a e

Laumālie. Ko e me'a ke fakatokanga'i heni, neongo na'e fakahā 'e Paula 'i he veesi 13 na'e papitaiso 'a e tokotaha tui kotoa pē 'e he Laumālie Mā'oni'oni, kae 'i he veesi 29-31 na'a ne fakahā'i ai 'oku 'ikai lea kehekehe 'a e tokotaha kotoa pē. Ko 'eni 'a e 'uhinga 'oku 'ikai totonu ai ke fakakau fakataha 'a e papitaiso Laumālie mo e lea kehekehe. 'Oku 'ikai lea kehekehe 'a e tokotaha kotoa pē, ka 'oku papitaiso 'a e tokotaha *kotoa pē* 'e he Laumālie Mā'oni'oni. 'Oku 'ikai ko ha me'a lelei ke fakafaikehekehe'i 'a e papitaiso *'aki* 'a e Laumālie Mā'oni'oni mo e papitaiso *'i he* Laumālie Mā'oni'oni koe'uhi 'i he lea Kaliki, ko e lea tupu'anga na'e fa'u 'aki 'a e Fuakava Fo'ou, 'oku 'ikai ha fakafaikehekehe'i 'a e lea ni pea 'oku tu'utatau ma'u pē hono fa'unga fakakalama 'i he'ena 'asi.'

'Oku 'ikai ko ia pē, ka 'oku ako fakamāhino mai 'ia 'Efesō 4:5, 'oku taha pē 'a e fa'ahinga 'o e papitaiso Laumālie. Hangē pē ko e ai 'a e *'Otua 'e taha*, 'oku ai 'a e *papitaiso* [Laumālie] *'e taha*, 'ikai ke ua pē laka hake. Pē 'oku totonu ke feinga fakafaikehekehe'i 'a e ngaahi lea kehekehe, 'o hangē ko e foaki 'ofa 'o e lea kehekehe 'oku foaki ki he kau tui ni'ihi, pea lava ke foaki ki he kakai tui kotoa ko e lea ke lotu 'aki. 'Oku 'ikai ako'i 'e he Tohitapu' ha fakafaikehekehe'i pehē ni.

f. Koefē Taimi 'Oku Hoko ai 'a e Papitaiso Laumālie

Fekau'aki koefē 'a e taimi 'oku papitaiso ai ha taha 'e he Laumālie', 'oku papitaiso 'a ia 'oku ne tali 'a Sisū ko e 'Eiki fakamo'ui 'e he Laumālie' 'i he momeniti 'oku ne tui ai. 'I taimi hono fakamo'ui, 'oku papitaiso ai 'a e tokotaha tui 'e he Laumālie. 'Oku fakamamafa mahino 'e he Fuakava Fo'ou ko e tokotaha tui kotoa pē, 'oku ne hoko ko e kongā 'o e Sino 'o Kalaisi ('Efesō 2:11-22). 'Oku fakahā 'e 1 Kolinitō 12:13 'oku hoko 'a e tokotaha tui kotoa pē ko e memipa 'o e Sino 'o Kalaisi koe'uhi na'e papitaiso ia 'e he Laumālie Mā'oni'oni.

Kapau na'e 'ikai papitaiso 'a e tokotaha tui kotoa pē 'e he Laumālie 'i he 'aho na'e fakamo'ui ai ia, 'e 'uhinga ia ko e kau tui pe ni'ihi 'i he 'aho ni 'oku nau 'i he Sino 'o Kalaisi pea 'oku ai 'a e kakai tui ni'ihi 'oku nau 'itu'a mei he Sino 'o Kalaisi. Ka 'oku akonaki tonu mai 'a e Fuakava Fo'ou 'oku 'ikai. Ko e tokotaha tui kotoa pē 'i he 'aho ni, kātōa, ko e memipa ia 'o e Sino 'o Kalaisi. Ko e founga pē 'e lava kau ai ki he Sino 'o Kalaisi ko e fou 'i he papitaiso Laumālie. Koe'uhi 'oku memipa kotoa pē 'i he Sino 'o Kalaisi mei he momeniti 'o e tui, ta na'e hoko 'a e papitaiso Laumālie 'i he momeniti na'e tui ai 'a e tangata. 'Oku hoko 'a e papitaiso Laumālie 'i he momeniti 'o e fakamo'ui.

g. 'Oku Fai Tu'o Fiha 'a e Papitaiso Laumālie

“'Oku tu'o fiha 'a e foua 'a ha taha 'a e papitaiso Laumālie?” 'Oku tu'o taha pē, ka 'i hono tafa'aki 'e taha ko e me'a 'oku toutou hoko. 'Oku hoko tu'o taha 'i he mo'ui 'a e tokotaha tui koe'uhi, ko e momeniti na'a ne tui ai, na'e papitaiso ia 'e he Laumālie ki he Sino 'o Kalaisi. 'Oku papitaiso tu'o taha 'a e tokotaha tui kotoa pē, kaekehe, ko e taimi kotoa pē 'e fakamo'ui ai ha taha, 'oku toe hoko 'a e papitaiso Laumālie. 'Oku papitaiso tu'o taha 'a e tokotaha tui kotoa pē, ka 'oku toutou hoko 'a e papitaiso Laumālie 'i he momeniti 'oku fakamo'ui ai ha laumālie fo'ou.

h. Ko e Ola 'o e Papitaiso Laumālie

'Oku tolu 'a e ola 'o e papitaiso Laumālie: 'uluaki, 'oku hanga 'e he papitaiso Laumālie 'o fakatahataha'i 'a e kakai tui kotoa pē 'aki 'Ene ngaohi kinautolu ko e Sino 'o Kalaisi. 'Oku 'ikai hā fakamatala 'e taha na'e ai ha foaki 'ofa ko e ola 'o e papitaiso Laumālie. 'Ka, ko e ola

‘o e papitaiso Laumālie ‘oku ne fakatahataha ‘i ‘a e kakai tui kotoa pē ko e memipa ‘o e Sino ‘o Kalaisi (1 Kolinitō 12:13).

Ko e ola hono ua ko ‘ene fakafehokotaki ‘a e tokotaha tui mo Kalaisi ke taha mo Ia ‘i he ‘ene pekia, telio, mo e kaungā-toetu‘u fekau‘aki mo hono natula-angahala (Loma 6:3-4; Kalētia 3:27; Kolose 2:12).

Ko e ola hono tolu ko e ma‘u ‘e he tokotaha tui ‘a e fetu‘utaki-kāinga fo‘ou ‘e fā: ‘uluaki, ‘oku ne ma‘u ‘a e “kita fo‘ou,” koe‘uhi na‘e kaungā kalusefai, kaungā telio, mo kaungā toetu‘u mo Kalaisi ‘a e tokotaha tui. Ua, ‘oku ‘i ai hono tu‘unga fo‘ou, koe‘uhi ‘oku ‘i he Sino ‘o Kalaisi ‘a e kakai tui kotoa pē. Tolu, ‘oku ‘i ai ‘a e feohi-fo‘ou mo e ‘Otua pea mo e kakai tui kotoa pē; koe‘uhi he ko Kalaisi ‘a e ‘ulu, pea ko e sino ‘a e kakai tui kotoa pē. Mo e fā, ‘oku ‘i ai ‘a e kautaha fo‘ou he ko e tokotaha tui ‘oku ‘ikai kei “‘ia ‘Atama 1,” ka ‘oku ne *‘ia Kalaisi*.

i. Ko e Fakatatali ‘o e Papitaiso Laumālie ‘i he Tohi ‘a Ngāue

Ko e ni‘ihi ‘o e ngaahi fakamatala na‘e fai ‘i ‘olunga ‘oku fakatupu palōpalema fakatatau ki he Tohi ko ia ‘a Ngāue. ‘Oku ai ‘a e ngaahi fakamatala ‘i he Tohi ‘a Ngāue ‘oku ngali hā na‘e fakatatali ‘a e papitaiso Laumālie. ‘O hangehangē ‘oku ai ‘a e fakatau‘ilea, ‘a e fakafepaki, ‘i he Tohi ‘a Ngāue mo e tokāteline ‘o e ngaahi ‘Ipiseli ‘oku hā ai ‘oku papitaiso ‘a e tokotaha tui ‘e he Laumālie ‘i he taimi ‘oku ne tui ai. Ko ia, ‘oku ai ‘a e totonu ke fai ‘a e fekumi ki he palōpalema ko eni ‘o e fakatatali ‘a e papitaiso Laumālie ‘i he Tohi ‘a Ngāue. ‘I heni, ‘oku ‘ikai ko e papitaiso Laumālie ‘pe ‘oku fakatatali, ka ko e ngāue nofo‘ia foki ‘a e Laumalie. Neongo kuo ‘osi hoko ‘a e fakatupu fo‘ou, na‘e fakatatali ‘a e papitaiso mo e nofo‘ia ‘e he Laumālie ‘i he taimi ‘e fā: ‘ia Ngāue Vahe 2, Vahe 8, Vahe 10, mo e Vahe 19.

Ke ‘ilo‘i lelei koeha na‘e hoko ai ‘a e fakatatali ‘o e hoko mai ‘a e Laumālie, ‘oku ‘i ai ‘a e totonu ke ‘ilo‘i koeha hono ‘uhinga ‘i he taimi takitaha. Ko e ‘uhinga ‘o e fakatatali –he na‘e fiema‘u ke fakamo‘oni‘i. Na‘e ‘i ai ‘a e me‘a na‘e fiema‘u ke fakamo‘oni‘i ki he tokotaha. Kapau ‘e mahino lelei eni, ‘e fehokotaki lelei leva ‘a e ngaahi fakamatala mo hono ‘uhinga. ‘I he‘etau vakai ki he ngaahi potu folofola ko eni ‘e fā, ‘a ia na‘e fakatatali ai ‘a e hoko mai ‘a e Laumalie ‘i he Tohi ‘a Ngāue, ‘oku ai ‘a e fehu‘i ‘e ono ke fai. ‘Uluaki, “Kohai na‘a ne tali ia?” Ua, “Kohai ‘a kinautolu?” Tolu, “Koeha hono ngaahi ‘ātakai?” Fā, “Koeha hono ngaahi founa?” Nima, “Koeha hono taumu‘a?” Mo e ono, “Koeha hono ngaahi ola?” ‘E fai ‘a e ngaahi fehu‘i ko eni ‘e ono ki he ngaahi kongā ko eni ‘e fā ‘a ia na‘e fakatatali ai ‘a e hoko mai ‘a e Laumālie.

(1) Ngāue Vahe 2

Ko e fehu‘i ‘uluaki: “Kohai na‘a ne tali Ia?” Ko e tali: ko e kau Aposetolo ‘e toko tahaua. Na‘e ‘ikai ko e *toko teau uanoa* kotoa ‘i he taimi ko eni ne nau ma‘u ‘a e Laumālie Mā‘oni‘oni, ka ko e toko tahaua pē, koe‘uhi ko e me‘a na‘e hoko ‘imu‘a he fo‘i lea *kuo nau* mo e *kātoa* ‘ia Ngāue 2:1 ko e *toko tahaua* (Ngāue 1:26). ‘Ikai ko ia pē, ‘oku fakamatala ‘i ‘e Ngāue 2:7 ‘a kinautolu ko e kau *Kaleli*, mo fakahā ‘i ‘e Ngāue 2:14 ‘a Pita pē mo e toko tahataha kehe. Kohai na‘a ne tali Ia ‘ia Ngāue Vahe 2? Ko e tali, ko e kau ‘Aposetolo ‘e Toko Tahaua.

Ko e fehu‘i hono ua ko e: “Kohai ‘a kinautolu?” ko e tali: ko e kau ‘aposetolo (Ngāue 1:26), mo Pita, ko e ‘aposetolo taki (Ngāue 2:14) ko ia na‘e malanga ‘ia Ngāue Vahe 2. ‘Ia Mātiu 16:17-19, ko Pita na‘e foaki ki ai ‘a e *ngaahi ki ‘o e pule‘anga*, pea na‘a ne ma‘u ‘a e mafai ke “fakaava ‘a e matapā” ki he Siasi.

Ko e fehu'i hono tolu: "Koeha hono ngaahi 'ātakai?" Fakatatau kia Ngāue 1:4, ne nau fakatatali mo lotu ki he *tala'ofa 'a e Tamai*. Ko e maa'usia 'a e kau 'apostolo 'ia Ngāue 2:1-4 ko e tali ia ki he'enua lotu' (Ngāue 2:33).

Ko e fehu'i hono fā: "Koeha hono ngaahi founga?" Ko e tali: na'e hifo fakahangatonu 'a e Laumālie Mā'oni'oni kiate kinautolu. Na'e 'i ai 'a e 'uluaki fakafonu 'o e Laumālie (Ngāue 2:4); na'e papitaiso kinautolu 'aki 'a e Laumālie Mā'oni'oni (Ngāue 11:15-17); ki he Sino 'o Kalaisi (1 Kolinitō 12:13); mo foaki kiate kinautolu 'a e foaki 'ofa fakalaumālie ko e me'a'ofa 'o e lea kehekehe. Na'e hifo fakahangatonu 'a e Laumālie kiate kinautolu, kae 'ikai fou mai 'i ha me'a fakafehokotaki.

Ko e fehu'i hono nima: "Koeha hono taumu'a?" Ko e taumu'a 'o e hifo 'a e Laumālie koe'uhi ke fakamo'oni'i. Na'e fakamo'oni'i heni ki he kau 'apostolo, ko e fakakakato eni 'o e *tala'ofa 'a e Tamai*. Na'e fakamo'oni'i 'i he hifo 'a e Laumālie Mā'oni'oni mo e foaki 'ofa 'o e lea kehekehe 'a honau ui mo e fekau; ko kinautolu' ko e kau 'apostolo 'o hangē ko 'enua lea. Na'e fakamo'oni'i heni ki he kakai Siu', 'a e fekau na'e malanga 'aki 'e he kau 'apostolo.'

Ko e fehu'i hono ono: "Koeha hono ngaahi ola?" Na'e tolu hono ngaahi ola. 'Uluaki, na'e lava ke fanongo 'a e kakai Siu movete ne fakataha mai ki Selusalema ki he Kosipeli 'i he'enua takitaha lea (Ngāue 2:8-11). Ua, na'e valoki' 'a kinautolu 'e he Laumālie Mā'oni'oni (Ngāue 2:37). Tolu, *ko e toko toluafe* 'o kinautolu na'e fakamo'ui (Ngāue 2:41).

'Ia Ngāue Vahe 2, na'e 'ikai fakatatali 'a e Laumālie Mā'oni'oni koe'uhi, ko e momeniti eni na'e toki kamata ai 'a 'Ene ngāue 'o e papitaiso Laumālie. Na'e hanga 'e he me'a ne hoko 'o fakamo'oni'i 'a e fekau 'a e kau 'apostolo ki he kakai Siu. 'I heni, ko e 'uluaki toki hū 'eni 'a e kakai Siu ki he Sino 'o Kalaisi. Ko Pita, na'e 'i ai 'a e kī, ko ia na'a ne fakaava 'a e matapā ki he kakai Siu 'ia Ngāue Vahe 2, pea mei ai na'e ava 'a e matapā 'o e Siasi' ki he kakai Siu.'

(2) Ngāue Vahe 8

Ko e 'uluaki fehu'i: "Kohai na'a ne tali ia?" Ko e tali: ko e kakai tui 'o Samēlia (Ngāue 8:14). Ko e fehu'i hono ua: "Kohai 'a kinautolu?" Ko e tali: ko e kakai Samaletani (Ngāue 8:14-17). Ko e kakai Samaletani ko e kakai nofo fakafili ki he kakai Siu mo e lotu Siu. Na'e fokotu'u 'e he kakai Samaletani 'enua lotu fakafekiki ki he founga lotu Siu. Na'e 'i ai 'enua Lao 'a Mosese na'e tāmāte'i ai 'a e 'asi kotoa 'o e hingoa Selusalema. Na'e 'i ai foki mo honau temipale 'i he Mo'unga ko Kelisimi ke fe'auhi mo e Temipale 'i Selusalema. Ko e natula 'o e anga faka-Samaletani ko e fokotu'u ha sisitemi, ha founga, ke fe'auhi mo e kakai Siu.

Ko e fehu'i hono tolu: "Koeha hono ngaahi 'ātakai?" Ko e 'ātakai 'o eni, ko Filipe ko e taha 'o e kau Tikoni 'o Ngāue Vahe 6, na'e fekau ki Samēlia ke malanga ai. Pea 'i he'ene malanga, na'e tokolahi 'a e kakai Samēlia ne nau tui kia Sisū ko e Kalaisi. Na'e tupu heni 'a e fehu'i he kāinga tui Siu 'o Selusalema he 'oku 'ikai ngalo 'iate kinautolu 'a e fakafili 'a e kakai Samēlia. "E lava nai ke fakamo'ui 'a e kakai Samēlia? Ko e mo'oni nai eni kuo kau mai mo e kakai Samēlia 'i he tui mo ma'u 'a e mo'ui 'ia Sisū Kalaisi?" Na'e fekau 'e he siasi 'o Selusalema 'a Pita mo Sione ke vakai'i mo fakamo'oni'i pe ko e mo'oni kuo fakamo'ui 'a e kakai Samēlia. 'Ikai ko ia pē, neongo na'e mo'oni 'a e ma'u 'e he kakai Samaletani ko eni 'a e fakamo'ui pea nau ma'u mo e ngāue 'o e fakatupu fo'ou, ka na'e te'eki ke nau a'usia 'a e nofo'ia pē ko e papitaiso Laumālie.'

Ko e fehu'i hono fā: "Koeha 'a e founga ke ma'u ai 'e he kakai Samēlia 'a e Laumālie Mā'oni'oni?" Mo'oni, kuo tui 'a e kakai Samēlia pea fakatupu fo'ou 'a kinautolu 'e he

Laumālie Mā'oni'oni, ka na'e ai 'a e 'uhinga na'e 'ikai nofo'ia ai 'a kinautolu he taimi ko ia 'e he Laumālie Mā'oni'oni, pē te Ne papitaiso 'a kinautolu ki he Sino 'o Kalaisi. ' Ko e founa ne nau toki ma'u ai 'a e Laumālie ko e hilifaki nima 'a Pita mo Sione kiate kinautolu (Ngāue 8:17). 'O mahino heni, na'e ai 'a e fiema'u ke 'i ai 'a Pita.

Ko Pita na'a ne ma'u 'a e *ngaahi kī 'o e pule'anga*, ko ia ko Pita na'e 'o'ona 'a e fatongia ke fakaava 'a e matapā 'o e Siasi ki he ngaahi kulupu kakai ko eni 'e tolu 'o e Fuakava Fo'ou: ki he kakai Siu, kakai Samaletani, mo e kakai Senitaile. 'Ia Ngāue Vahe 2, na'e fakaava 'e Pita 'a e matapā 'o e Siasi ki he kakai Siu; pea mei ai, na'e tu'u ava 'a e matapā 'o e Siasi' ma'a e kakai Siu. Mei he 'aho ko ia, ko e mo'ui pe ha tokotaha Siu, na'e papitaiso ia 'i he momeniti ko ia 'e he Laumālie Mā'oni'oni ki he Sino 'o Kalaisi.

Ko e fehu'i hono nima: "Koeha hono taumu'a?" Ko e taumu'a' na'e fiema'u ke fakamo'oni'i. Na'e fakamo'oni'i heni ki e kau 'aposeolo mo e kakai tui Siu 'i Selusalema, 'oku kau mo e kakai Samēlia 'i he fakamo'ui. Pea fakamo'oni'i heni ki he kakai tui Samēlia, 'a e mafai 'o e kau 'aposeolo Siu na'e ha'u mei Selusalema, ko e kolo lahi mo fakafili kiate kinautolu.

Ko e fehu'i hono ono: "Koeha hono ngaahi ola?" Na'e mata ua hono ola. 'Uluaki, na'e ma'u 'e he kakai Samēlia 'a e Laumālie Mā'oni'oni pea papitaiso kinautolu ki he Sino 'o Kalaisi (Ngāue 8:17). Na'e 'ikai fakahā'i ne nau lea kehekehe heni, neongo na'e ngali na'e hoko ia. Ua, na'e 'ikai ke toe fokotu'u 'e he kakai Samēlia ha siasi fakafetau Samēlia ke fe'auhi mo e siasi 'i Selusalema, he ko honau angafai maheni ia. Na'e 'ikai ke nau fai ia koe'uhi he ne nau ma'u 'a e Laumālie Mā'oni'oni 'i he hilifaki 'a e nima 'o Pita kiate kinautolu, ko e 'aposeolo Siu na'e ha'u mei Selusalema kiate kinautolu.

(3) Ngāue Vahe 10

Ko e 'uluaki fehu'i: "Kohai na'e tali ia?" Ko e tali: Ko Koniliusi mo hono fale' kotoa (Ngāue 10:24, 44).

Ko e fehu'i hono ua: "Kohai 'a kinautolu?" Ko e kakai Senitaile (Ngāue 10:1). 'I he ngaahi 'aho 'o e Fuakava Fo'ou, na'e ai 'a e kalasi kakai 'e tolu: ko e kakai Siu, kakai Samaletani, mo e kakai Senitaile. 'I he taimi ko eni, kuo fakaava 'e Pita 'a e Siasi' ki he kakai Siu mo e Samaletani, ka na'e te'eki fakaava ki he kakai Senitaile.'

Ko e fehu'i hono tolu: "Koeha hono ngaahi 'ātakai?" Ko e malanga 'aki 'o e Kosipeli ki he kakai Senitaile ko eni 'e he 'Aposeolo ko Pita (Ngāue 10:44, 46). Na'e fiema'u ke 'i ai 'a Pita koe'uhi ko Pita na'e 'i ai 'a e *ngaahi kī 'o e pule'anga*. 'Ia Ngāue Vahe 9, na'e fakamo'ui ai 'a Paula ke hoko "ko e 'Aposeolo ki he kakai Senitaile" (v, 15). Neongo ko Paula 'a e 'aposeolo ki he kakai Senitaile, ka na'e 'ikai ko ia na'e ma'u 'a e ngaahi kī ki he Pule'anga; ko ia ko Pita 'a e tokotaha na'e fuofua malanga 'aki 'a e Kosipeli ki he kakai Senitaile ke fakaava 'a e matapā 'o e Siasi' ki he kakai Senitaile. Pea toki, 'ia Ngāue Vahe 13, na'e kamata leva 'e Paula ke fakakakato hono ui 'o e malanga 'aki 'a e Kosipeli ki he kakai Senitaile. Fekau'aki mo e 'ātakai 'ia Ngāue Vahe 10, ko Pita na'e malanga ki he kakai Senitaile.'

Ko e fehu'i hono fā: "Koeha 'a e ngaahi founa?" Na'e hifo tonu 'a e Laumālie Mā'oni'oni kiate kinautolu, 'o hangē ko ia na'a Ne fai ki he kakai Siu. Fekau'aki mo e kakai Samēlia', na'e hoko 'a e papitaiso fou 'i he hilifaki nima 'a Pita. Na'e 'ikai fiema'u ke fai 'a e hilifaki nima mo e kakai Senitaile koe'uhi na'e 'ikai ai ha fakatu'utāmaki 'o 'enau fokotu'u ha siasi fakafekiki ki Selusalema 'o hangē ko e tu'unga mei he kakai Samēlia. Ko ia, na'e hifo hangatonu 'a e Laumālie ki he kakai Senitaile.

Ko e fehu'i hono nima: "Koeha hono taumu'a?" Ko e taumu'a 'o eni ko e fakamo'oni'i 'oku mo'oni. Na'e fakamo'oni'i heni ki he kakai Senitaile 'oku mo'oni 'a e fekau na'e 'omi 'e Pita. Na'e fakamo'oni'i heni ki he kakai tui Siu', 'oku kau mo e kakai Senitaile ki he fakamo'ui.' Ko e kakai Siu na'e mamata tonu heni (Ngāue 10:45-46) *ne nau ofofo* he ma'u 'e he kakai Senitaile tui ko eni 'a e Laumālie Mā'oni'oni fakataha mo e foaki 'ofa 'o e lea kehekehe, pea fakamo'oni'i ai kiate kinautolu 'oku mo'oni 'aupito 'a e fakamo'ui 'o e kakai Senitaile. Na'e ngāue'aki 'e Pita 'ene maa'usia ko eni 'ia Ngāue 11:1-2, 15-18, ko e fakamo'oni ke taukapo'i 'a e 'uhinga na'e 'alu ai ki he 'api 'a e Senitaile. Pea 'ia Ngāue 15:7-14, na'e toe ngāue'aki 'e Pita 'a e maa'usia ko eni 'o e fakamo'ui 'a e Senitaile mo e papitaiso Laumālie ko e fakamo'oni taukapo 'i he Konifelenisi lahi 'i Selusalema ke fakahā ko e mo'oni 'oku kau 'a e kakai Senitaile 'i he fakamo'ui.'

Ko e fehu'i hono ono: "Koeha hono ngaahi ola?" Na'e mata ua 'a e ola. 'Uluaki, na'e fakaava 'e Pita 'a e matapā 'o e Siasi ki he kakai Senitaile ko e teuaki ki he ngāue faka-aposetolo 'a Paula. Ko Pita 'oku totonu ke ne fakaava 'a e matapā ki he Siasi'; pea mei ai, na'e ava 'a e matapā ki he kakai Senitaile. Mei ai, ko e taimi kotoa 'oku fakamo'ui ai ha Senitaile, 'oku papitaiso ia ki he Sino 'o Kalaisi. Ko e ola hono ua' ko e fakamo'oni'i ko e me'a-mo'oni 'a e Kalisitiane Senitaile (Ngāue 10:45-46; 11:18).

(4) Ngāue 19

Ko e 'uluaki fehu'i: "Kohai na'e tali ia?" Ko e tali: ko e kakai Siu, ko e kau ākongā 'a Sione Papitaiso na'e movetevete mei Selusalema (Ngāue 19:1-3) pea ne nau nofo 'i 'Efesō.

Ko e fehu'i hono ua: "Kohai 'a kinautolu?" Ko e kau ākongā eni 'a Sione Papitaiso na'e te'eki ke nau fanongo kuo ha'u 'a e Misaia pea ko Sisū hono Huafa. Ko e kakai Siu eni ne nau hoko ko e kau ākongā 'a Sione Papitaiso, na'e papitaiso kinautolu 'e Sione 'i he kamata'anga 'ene ngāue', pea nau mavahe mei 'Isileli 'o foki ki 'Efesō. Hili 'enau mavahe mei 'Isileli, na'e hanga 'e Sione Papitaiso 'o fakahā 'a Sisū ko e Misaia Ia. Ka ko e kau ākongā ko eni ne te'eki ke nau fanongo kinautolu kau mo Sisū, ko ia na'e te'eki ai ke nau tui tonu kiate Ia. Ko e memipa kinautolu 'o e kulupu mateaki Siu mei he kakai Siu. 'I he tafa'aki 'e taha, na'e 'ikai ke nau kei kau ki he lotu Fālesi Siu', pea te'eki foki ke nau hoko ko e kau Siu kuo tui kia Sisū, ka ko e kau ākongā pē 'a Sione Papitaiso. Ne nau 'i he tu'unga tatau hangē ko 'Apolosi kimu'a pea akonekina ia 'e 'Akuila mo Pisila ko Sisū 'a e Misaia 'a ia na'e fakamalanga kau ki ai 'a Sione Papitaiso (Ngāue 18:24-28).

Ko e fehu'i hono tolu: "Koeha hono ngaahi 'ātakai?" Ko e 'ātakai ko eni, ko e taimi ne fetaulaki ai 'a Paula mo e kau tangata Siu ni, na'a ne fakatokanga 'i 'oku 'i ai 'e nau tui, ka 'oku 'ikai kakato 'a e me'a 'oku totonu ke nau tui ki ai. Ko e mo'oni 'oku ai 'enau tui, ka na'e te'eki ke nau fakangāue 'i 'a e tui ko e Misaia 'a Sisū. 'Oku hā mei he fehu'i 'a Paula na'a ne 'amanaki ne nau ma'u 'a e Laumālie 'i he taimi ne nau tui ai. Na'e fehu'i ange 'e Paula: *Ne mou ma'u 'a e Laumālie Mā'oni'oni hili ho'omou tui?* 'Oku 'ikai tonu 'a e fakalea 'o e Tohitapu King James, 'oku totonu 'a e *hili* pea ko e founga eni 'oku liliu 'aki 'e he ngaahi Tohitapu kehe. Na'e 'amanaki 'a Paula ne nau ma'u 'a e Laumālie Mā'oni'oni 'i he 'enau tui ki he Misaia. Ka ko e palōpalema, neongo 'enau tui ki he fekau na'e 'omi 'e Sione Papitaiso 'e ha'u 'a e Misaia', ka na'e te'eki ke nau tui kia Sisū. Koe'uhi na'e te'eki ke nau tui kiate Ia, na'e te'eki ke nau ma'u 'a e ngāue 'o e papitaiso Laumālie.

Ko e fehu'i hono fā: "Koeha hono ngaahi founga?" Ko e tali: na'e ua 'a e founga. 'Uluaki, na'e pau ke tomu'a toe papitaiso 'a kinautolu 'i he vai lahi, koe'uhi 'oku kehe 'a e papitaiso

vai 'o e kakai tui mei he papitaiso 'a Sione. Na'e fakahā'i 'e he laka ko eni ne nau tui mo'oni ko Sisū na'e kikite ki ai 'a Sione Papitaiso 'a e Misaia. Mo e ua, na'e pau ke hilifaki kiate kinautolu 'a e nima 'o e 'Aposetolo ko Paula. Ko e laka mahu'inga eni koe'uhi, na'e 'ikai hangē 'a Paula ko e kau 'aposetolo kehe, na'e 'ikai ko e ākongā ia 'a Sione Papitaiso. Ko ia, ko e ongo founa eni: ko e papitaiso 'a e kakai tui 'oku kehe ia mei he papitaiso 'a Sione, mo e hilifaki nima 'o e 'Aposetolo ko Paula kae 'ikai ko ha 'aposetolo hangē ko Pita, he 'i he kimu'a' ko e ākongā ia 'a Sione Papitaiso.

Ko e fehu'i hono nima: "Koeha hono taumu'a?" Ko e taumu'a ko e fakamo'oni'i 'oku mo'oni. Na'e ai 'a e fakatu'utāmaki 'o 'enau fokotu'u ha siasi 'o Sione ko e Papitaiso ke fe'auhi mo e Siasi 'o Sisū. Na'e fakamo'oni'i 'i he a'usia ko eni 'a e kau ākongā 'a Sione Papitaiso ko e faka'ilonga totonu 'o e kakai tui 'a e papitaiso 'a e kakai tui kae 'ikai ko e papitaiso 'a Sione. Mei heni, ko e founa totonu 'o e papitaiso ko e 'i he Huafa 'o e Tamai, mo e 'Alo, mo e Laumālie Mā'oni'oni. Na'e fakamo'oni'i heni 'a e mo'oni ko e tui pē kia Sisū 'oku fiema'u, 'ikai ko e tui kia Sione mo Sisū, he ne nau ma'u 'a e Laumālie Mā'oni'oni ko e hilifaki nima kiate kinautolu 'a Paula ko e tokotaha na'e 'ikai ko e ākongā 'a Sione. Na'e toe fakamo'oni'i foki heni 'a e fekau na'e ha'u mo Paula.

Ko e fehu'i hono ono: "Koeha hono ngaahi ola?" Ko e ola 'o eni, na'e hoko 'a e kau ākongā 'a Sione Papitaiso ko e kau tui kia Sisū ko e Kalaisi, pea 'ikai ai fokotu'u ha siasi fakafekiki pē ke fe'auhi mo e Siasi 'o Sisū.

(5) Ko e Tu'unga Fetongi Pē Fakafehokotaki 'o e Tohi 'a Ngāue

Ko e ngaahi vahe 'e fā 'o e Tohi 'a Ngāue 'a ia ne hā ai 'a e ngali fakatatali 'o e hoko mai 'a e Laumālie Mā'oni'oni, kuo tau ako ki ai mo fakamatala'i 'a e 'uhinga 'o e takitaha toloi. Ko e Tohi 'a Ngāue ko e tohi fakafehokotaki; 'oku ne faka'ilonga'i 'a e fetongi mei he Kuonga 'o e Lao ki he Kuonga 'o e Kelesi pea, kau ai, 'a e liliu faka-kuonga 'i he founa ngāue 'a e Laumālie Mā'oni'oni. 'Oku toe hanga foki 'e he Tohi 'a Ngāue 'o fakamamafa'i 'a e mafai faka-'Aposetolo 'a Pita mo Paula.

Ko e me'a 'e taha 'oku mahino, mei he ako na'e toki fai, ko e foaki 'ofa 'o e lea kehekehe na'e foaki ia laka hake he tu'o tolu 'o e ngaahi vahe ne tau sio ki ai: Ngāue 2, 10, 19, pea mahalo mo Ngāue Vahe 8, neongo na'e 'ikai fakahā tonu ai. Ko e me'a ke toe tokanga'i ko e toloi 'i he hoko mai 'a e foaki 'ofa 'o e lea kehekehe na'e hoko ia mo e ngaahi kulupu kakai mahino pea na'e 'ikai foaki mola 'a e me'a'ofa ko eni. Ka, ko e foaki 'ofa 'o e lea kehekehe 'i he Tohi 'a Ngāue na'e foaki ia ko e "fakaava" ki he takitaha kulupu kakai: ki he kakai Siu, kakai Senitaile mo e kakai Samaletani, mo e kau ākongā 'a Sione.

'Oku 'ikai ha toe lekooti 'ia Ngāue na'e toe foaki ai 'a e me'a'ofa 'o e lea kehekehe mo ha memipa 'o e kulupu kakai tatau. Ko e fakatātā, 'ia Ngāue Vahe 2, ko e foaki 'ofa 'o e lea kehekehe na'e ma'a e kakai Siu, pea 'oku 'ikai ha toe lekooti 'o ha Siu na'a ne ma'u 'a e me'a'ofa tatau 'imui ai. Ua, na'e ma'u 'e he kakai Samaletani eni 'ia Ngāue Vahe 8, pea 'oku 'ikai ha toe lekooti 'o ha taha Samaletani na'a ne toe ma'u eni. 'Ia Ngāue Vahe 10, ko e kakai Senitaile ne ma'u 'a e me'a'ofa 'o e lea kehekehe, ka 'oku 'ikai ha toe lekooti 'o ha kakai Senitaile ne ma'u eni 'imui ange. 'Ia Ngāue Vahe 19, ko e kau ākongā 'a Sione Papitaiso ne nau ma'u 'a e me'a'ofa 'o e lea kehekehe, pea 'oku 'ikai ha toe lekooti 'o ha ākongā 'a Sione ne ma'u eni 'imui ange.

Ko e me'a maheni 'i he Tohitapu', 'oku papitaiso 'e he Laumālie 'a e tokotaha kotoa pē 'i he momeniti 'oku ne tui ai. Ko e fakatatali na'e ha 'i he Tohi 'a Ngāue na'e hoko ia koe'uhi na'e totonu ke fakahū 'a e kulupu kakai takitaha ki he Siasi. Ko e fakahū pe ha kulupu ki he Sino, 'oku tu'u ava ai pe 'a e matapā 'o e Siasi kiate kinautolu. Mei he momeniti ko ia, ko e me'a maheni 'a e papitaiso Laumālie ki he kakai kotoa 'o e ngaahi kulupu ni, pea 'oku kei hohoko eni ki hotau ngaahi 'aho ni. Ko e mo'oni, 'ia Ngāue Vahe 19, na'e 'osi 'amanaki 'a Paula ia kuo ma'u 'e he tokotaha tui kotoa 'a e Laumālie 'i he'enau tui. Ko e taumu'a 'ilonga 'o e foaki 'ofa 'o e lea kehekehe 'i he Tohi 'a Ngāue ko e me'a fakamo'oni.

(6) Ko e Fakatu'utāmaki 'o e Fa'u Tokāteline Mei He Ngaahi Me'a Ne Hoko Faka-hisitōlia

Ko ha toe me'a mahu'inga ke fakahā heni ko e tokanga ke 'oua fa'u tokāteline mei he ngaahi me'a na'e hoko faka-hisitōlia ka mei he ngaahi fakamatala mahino mo pau 'oku fakahā 'i he Tohitapu. Ko e fakatu'utāmaki 'o e fa'u tokāteline mei he me'a na'e hoko 'i he hisitōlia ko e ma'u hala 'o pehē, koe'uhi na'e hoko ha me'a ha founga makehe 'i ha taimi pau, kuo pau ke hoko ma'u pē ia 'i he founga tatau.

Ko ia, koe'uhi na'e hoko 'i he taimi 'o e papitaiso Laumālie na'e lea kehekehe ai ha taha 'i he Tohi 'a Ngāue, kuo ako ai 'e he ni'ihī ko kinautolu pē 'oku lea kehekehe 'a kinautolu 'oku papitaiso 'e he Laumālie.

'Oku nau ako ko e founga pē 'oku tau 'ilo ai ne papitaiso ha taha 'e he Laumālie ko 'ene lea kehekehe. Ko e fa'u tokāteline 'eni makatu'unga he me'a na'e hoko faka-hisitōlia.

Ka 'oku 'omai 'ia 1 Kolinitō Vahe 12 ha fakamatala langa-hake, fakapatonu mo faka-tokāteline. Na'e fakahā mahino 'e Paula 'oku 'ikai lea kehekehe kotoa pē, ka 'oku papitaiso Laumālie *kotoa pē*. Ko e me'a mātu'aki mahu'inga eni ke tokanga'i: 'oku 'ikai totonu ke fa'u tokāteline makatu'unga he me'a na'e hoko faka-hisitōlia. 'Oku lelei ke ngāue'aki 'a e ngaahi me'a na'e hoko faka-hisitōlia ko e fakatātā 'o e tokāteline, ka 'oku 'ikai totonu ke ngāue'aki kinautolu ke fa'u ha tokāteline. 'Oku totonu ke fa'u 'a e ngaahi tokāteline makatu'unga 'i he fakamatala 'oku mahino lelei, mo langa hake 'i he Folofola.'

'E lava ke fakatātā 'aki eni 'a e fehalaaki 'o e fa'u tokāteline mei he fakamatala 'o e me'a ne hoko faka-hisitōlia. 'Oku 'i he Tohi 'a 'Ekesotosi 'a e fakamatala kau mo e Taki 'e Mosese 'a e fānau 'Isileli mei he fonua 'o 'Isipite. 'I he'enau a'u ki he Tahī Kulokula, na'e mavaeua ia ki he kakai Siu, pea nau fononga ai he kelekele mōmoa ki he tafa'aki 'e taha. Ko e fakamatala eni 'o e me'a ne hoko faka-hisitōlia.

Me'a ni 'e tonu ke ako'i 'a e tokāteline ko e taimi kotoa 'e ha'u ai ha Siu ki he Tahī Kulokula 'e mavaeua ia ma'u pē? 'E hoko ma'u pē eni? 'Ikai, ko e me'a eni na'e hoko tu'o taha. Kuo tu'o lahi 'a e ha'u 'a e kakai Siu ki he Tahī Kulokula, ka na'e 'ikai ke toe mavaeua ia. Ko e me'a eni na'e hoko faka-hisitōlia, pea 'oku 'ikai totonu ke langa ai ha tokāteline. Ka 'oku lava ke ngāue'aki ia ko e fakatātā 'o ha tokāteline. Ko e fakatātā, ko e tokāteline faka-Tohitapu ko e tauhi 'o 'Isileli 'a e 'Otua, pea 'oku pau ke Ne fakamo'ui mo fakahaofi 'a 'Isileli. Ko e kolosi 'o e Tahī Kulokula 'a e fakatātā 'o e tokāteline ko ia pea fakahā ai 'a e taha 'o e ngaahi founga 'oku tauhi ai 'e he 'Otua mo fakahaofi 'a 'Isileli. Ko e toe taha 'a e tokāteline ko e 'Otua 'oku mālohi lahi; ko Ia 'a e 'Otua Māfimafi; 'oku 'ikai ha me'a 'e faingata'a kiate Ia. Ko e fakamavaeua 'o e Tahī Kulokula 'a e fakatātā 'o e tokāteline 'o e māfimafi 'o e 'Otua. Ko e me'a mahu'inga 'oku fakahā heni kuo pau ke fa'u 'a e tokāteline mei he ngaahi fakamatala

mahino 'o e Folofola. Ko e ngaahi talanoa faka-hisitōlia 'o e me'a na'e fai pē hoko 'e lelei ke ngāue'aki ko e fakatātā 'o ha tokāteline. Ka 'oku fakatu'utāmaki 'aupito ke fa'u ha tokāteline mei he ngaahi me'a na'e hoko he hisitōlia.

'Oku toe mo'oni foki eni kau mo e ngaahi me'a faka-hisitōlia ne hoko 'i he Tohi 'a Ngāue. Koe'uhi kuo feinga 'a e kakai ke fa'u tokāteline mei ai, 'oku nau ako he taimi lahi 'a e ngaahi me'a 'oku fakatau'ilea, 'oku fepaki, ki he ngaahi fakamatala mahino lelei 'o e Folofola; hangē ko e ma'u hala 'oku papitaiso 'a e kau tui ni'ihi 'e he Laumālie pē 'e hoko ma'u pe 'a e lea kehekehe 'i he papitaiso Laumālie. 'Okapau 'e fekumi fakamātoato ki he ngaahi fakamatala faka-tokāteline 'o e Folofola, 'oku nau fakafepaki 'i 'a e me'a ko eni ne tau lau ki ai. Ko e fakatātā, ko 1 Kolinitō 12:13 'oku ne fakahā ko e tokotaha tui kotoa pē, katokātoa, kuo papitaiso kinautolu 'e he Laumālie. 'Oku toe fakahā foki 'e 1 Kolinitō 12:28-30, 'oku 'ikai lea kehekehe kotoa pē. 'O mahino ai, ko e ngaahi ako 'oku fa'u mei he ngaahi me'a na'e hoko faka-hisitōlia 'i he Tohi 'a Ngāue - hangē ko e ako 'oku hoko ma'u pe 'a e lea kehekehe 'i he taimi 'o e papitaiso Laumālie pea ko e ni'ihi pē 'o e kakai tui kuo papitaiso Laumālie - ko e hala lahi eni.

Ko e me'a mahu'inga ke toe fakamamafa 'i ko e Tohi 'a Ngāue ko e tohi faka-hisitōlia, 'a ia kuo pau ke ngāue'aki ko e fakatātā 'o e tokāteline kae 'ikai ke fa'u 'a e tokāteline mei ai. He 'oku tau fakatokanga 'i lolotonga 'a e hisitōlia 'o e Tohi 'a Ngāue, na'e 'ikai hifo 'a e Laumālie Mā'oni'oni 'i he founa pe taha. 'Ia Ngāue Vahe 2, na'a Ne hifo hangatonu. 'Ia Ngāue Vahe 8, na'e hifo Ia fou he hilifaki 'a e nima 'o Pita. 'Ia Ngāue Vahe 10, na'e hifo hangatonu Ia kimu'a he'enu papitaiso 'i he vai lahi. 'Ia Ngāue Vahe 19, na'e ha'u Ia hili 'a e papitaiso 'i he vai lahi pea mo e hilifaki nima 'a e 'Aposetolo ko Paula.

Ko ha fakatātā 'o e tokāteline, vakai kia Mātiu 16:19, ko e tokāteline eni ko Pita na'e foaki kiate ia *'a e ngaahi ki 'o e Pule'anga* pea ko hono fatongia ke fakaava 'a e matapā 'o e Siasi ki he kulupu kakai 'e tolu 'o e fa'ahinga 'a e tangata 'o e 'aho ko ia: ki he kakai Siu, kakai Senitaile, mo e kakai Samaletani. Ko e Tohi 'a Ngāue 'a e fakatātā 'o e ako 'a e tokāteline ni: 'ia Ngāue Vahe 2, na'e fakaava 'e Pita 'a e matapā ki he kakai Siu; 'ia Ngāue Vahe 8, na'a ne fakaava ki he kakai Samaletani; 'ia Ngāue Vahe 10, na'a ne fakaava ki he kakai Senitaile. Ko e 'uhinga eni na'e totonu ke 'i ai ma'u pe 'a Pita 'i he taimi ne fakahū ai 'a e kulupu kakai ko eni 'e tolu ki he Sino 'o Kalaisi. Ko e ngaahi me'a ko eni 'e tolu 'oku nau fakatātā 'i 'a e tokāteline 'o e akonaki 'a Mātiu 16:19.

j. Fakamā'opo'opo 'o e Papitaiso Laumālie

Ko e fakamā'opo'opo 'o e ako 'a e ngaahi 'Ipiseli kau mo e tokāteline 'o e papitaiso 'a e Laumālie Mā'oni'oni: ko e tokotaha tui kotoa pē, 'o kau kātoa, na'e papitaiso ia 'e he Laumālie 'i he momeniti na'e tui ai. Ko e ola 'o e papitaiso Laumālie 'oku 'ikai ko ha me'a'ofa makehe, ka ko e, hoko ko e memipa 'i he Sino 'o Kalaisi, 'i he Siasi. Koe'uhi ko e memipa 'a e tokotaha tui kotoa pē 'o e Sino 'o Kalaisi, ko ia ai ko e kakai tui kotoa pē kuo papitaiso 'a kinautolu 'aki 'a e Laumālie Mā'oni'oni. Ko 'eni 'a e me'a maheni mo pau 'oku hoko 'i he ngaahi 'aho kotoa 'o e Kuonga 'o e Siasi.

4. KO E NGĀUE 'O E FAKA'ILONGA PĒ SILA'I

Ko e ngāue hono fā 'a e Laumālie Mā'oni'oni fekau'aki mo e fakamo'ui 'o e tangata ko e ngāue 'o e faka'ilonga pē sila'i. 'Oku sila'i 'a e tokotaha tui kotoa pē 'e he Laumālie Mā'oni'oni.

a. Ko e Ngaahi Folofola Fekau'aki Mo e Ngāue 'o e Sila'i-'e-he-Laumālie

Ko e potu folofola 'e tolu 'oku akonaki kau mo e ngāue sila'i 'a e Laumālie. Ko e 'uluaki folofola ko 2 Kolinitō 1:22: *'Aia kuo ne faka'ilonga foki 'akitautolu, 'o ne foaki mai 'a e fakamo'oni, ko e Laumālie 'i hotau lotu* (mafu).

Paaki Fo'ou: *'a ia foki na'a ne sila'i kitautolu, pea ne 'omi, 'a e me'a faka'amanaki, ko e Laumālie 'i hotau lotu* (mafu) (2 Kolinitō 1:22).

'I he potu folofola ni ko e Laumālie 'a e faka'ilonga (sila'i-Paaki Fo'ou). Ko e faka'ilonga ko eni ko e *fakamo'oni* pē *me'a faka'amanaki*, ko e totongi malu'i, ma'a e fakakakato mo e ki he fakakakato 'o e fakamo'ui faka'osi 'o e tokotaha tui, 'a ia 'oku kei 'i he kaha'u.'

Ko e potu folofola hono ua ko 'Efesō 1:13-14: *Mo kimoutolu foki, 'i he hili ho'omou fanongo ki he folofola 'o e mo'oni, ko e ongoongolelei 'o homou fakamo'ui: 'aia foki 'i ho'omou tui, na'e faka'ilonga 'aki 'akimoutolu 'a e Laumālie Mā'oni'oni 'o e tala'ofa, 'A ia ko e fakamo'oni ia 'o hotau tofi'a, kae'oua ke huhu 'i 'a e tofi'a kuo fakatau, ke fakaongolelei ai 'ene angalelei.*

Paaki Fo'ou: *'A ia na'a mou falala foki ki ai, 'i ho'omou fanongo ki he tala 'o e mo'oni, ko e Kosipeli 'o homou fakamo'ui; pea 'i ho'omou tui foki na'e fai 'iate ia homou sila'i 'aki 'a e Laumālie na'e tala'ofa, 'a e Laumālie Mā'oni'oni: 'a ia ko e me'a faka'amanaki 'o hotau tofi'a; koe'uhi ke lava 'a e huhu 'i 'o 'ene koloa na'e fakatau, kae fakamālo'ia 'ene lāngilangi'ia* ('Efesō 1:13-14).

'I he potu folofola ni, ko e Laumālie Mā'oni'oni 'a e fakafofonga (tokotaha 'oku ne fai) mo e sila. 'Oku *faka'ilonga 'aki 'akimoutolu 'a e Laumālie Mā'oni'oni 'o e tala'ofa*, 'a e tokotaha tui, 'i he taimi na'e fakamo'ui ai 'a kinautolu, he 'oku fakahā'i 'i ho'omou tui [na'e] *faka'ilonga 'aki 'akimoutolu 'a e Laumālie Mā'oni'oni 'o e tala'ofa*. Ko e momeniti 'oku fakamo'ui ai ha taha, 'oku faka'ilonga (sila'i) ia 'i he taimi tatau. Ko e makatu'unga 'o e sila'i' ko e tui.

Ko e folofola hono tolu' ko 'Efesō 4:30: *Pea 'oua na'a fakamamahi ki he Laumālie Mā'oni'oni 'o e 'Otua, 'aia kuo faka'ilonga 'aki 'akimoutolu ki he 'aho 'o e huhu'i.*

Paaki Fo'ou: *Pea 'oua 'e 'ai ke mamahi 'a e Laumālie Mā'oni'oni ko ia 'o e 'Otua, 'a ia na'e sila 'aki kimoutolu ki he 'aho huhu'i* ('Efesō 4:30).

'I he folofola ni, ko e Laumālie Mā'oni'oni 'a e fakafofonga 'oku Ne fai 'a e sila'i, ko Ia 'a e fakamo'oni-hingoa (malu'i, fakapapau'i) ki he fakamo'ui haohaoa. Koe'uhi kuo faka'ilonga (sila'i) 'a e kakai tui 'e he Laumālie, 'oku 'ikai taau ke nau fakaloto mamahi'i 'a e Laumālie Mā'oni'oni.

b. Ko e Ngaahi Fua 'o e Ngāue Faka'ilonga Pē Sila'i 'a e Laumalie

'Oku hanga 'e he ngaahi folofola ko eni 'e tolu 'o fakahā'i 'a e ngaahi fua 'e nima 'o e ngāue faka'ilonga (sila'i) 'a e Laumālie Mā'oni'oni.

'Uluaki, ko e Laumālie Mā'oni'oni 'a e faka'ilonga (sila) mo Ia 'oku Ne fai 'a e sila'i. ' Ko Ia tonu 'a e fakafofonga, 'a ia, ko Ia tonu 'oku ne fai 'a e sila'i. Pea ko Ia tonu foki 'a e sila.'

Ua, ko e Laumālie Mā'oni'oni 'a e kakano mo'oni 'o e sila, pea ko e 'Otua 'a e Tokotaha 'itu'a 'oku ne fai 'a e sila'i. ' Ko e me'a 'oku fakahā heni, ko e 'Otua ko e Tamai 'a Ia tonu 'oku mei ai 'a e ngāue 'o e faka'ilonga (sila'i), pea ko e Laumālie Mā'oni'oni 'a e tu'u-vaha'a ke fakahoko 'a e sila'i.'

Tolu, 'oku fakaleveleva 'a e faka'ilonga (sila'i) ki he tokotaha tui kotoa pē. Ko e tu'unga pē 'oku fiema'u kae sila'i 'e he Laumālie' ko e tui. Koe'uhi kuo tui 'a e tokotaha tui kotoa pē kia Sisū ko e Kalaisi, ko ia kuo 'osi sila'i 'a e tokotaha tui kotoa pē 'e he Laumālie Mā'oni'oni.' Ko e sila'i 'a e makatu'unga 'o e 'ikai ke fakalotomamahi'i 'a e Laumālie', 'a ia ko e kakai tui' pē 'oku nau lava ke fai ia.

Fā, 'oku hoko 'a e ngāue faka'ilonga (sila'i) 'i he taimi 'o e fakamo'ui ('Efesō 1:13). 'Oka tuli taupaua 'a e 'uhinga mei he lea tupu anga, 'oku fakalea he Kaliki, "'i ho'omou tui, na'e faka'ilonga 'aki 'akimoutolu 'a e Laumālie Mā'oni'oni 'o e tala'ofa." Ko e fakahoko 'anga 'o e sila'i' ki ha taha ko e fanongo pe mo tui. Ko e momeniti 'e tui ai ha taha, ko e taimi ia 'oku sila'i ai ia 'e he Laumālie Mā'oni'oni.

Mo e nima, ko e mahu'inga 'o e faka'ilonga (sila'i) 'e he Laumālie Mā'oni'oni ko e ma'u 'o e malu ta'engata. Faka'fou 'i he papitaiso Laumālie, 'oku fakahū 'a e tokotaha tui' ki he Sino 'o Kalaisi. Faka'fou 'i he faka'ilonga (sila'i) 'e he Laumālie, 'oku loka'i pē sila'i pē faka'ilonga 'a e tokotaha tui' ki he Sino 'o Kalaisi koe'uhi ke 'ikai toe lava tō kitu'a, pē mole. Ko e tefito'i fakakaukau 'o e faka'ilonga pē sila'i' ko e malu ta'engata.

c. Ko e Fakakaukau 'o e Faka'ilonga Pē Sila'i' 'i he Fuakava Motu'a

'Oku toe lahi 'a e ngaahi me'a ke fakakau mai 'oka tānaki mai mo e ngaahi fakamatala 'i he Fuakava Motu'a, fekau'aki mo e sila'i.'

'Uluaki, ko e 'uhinga 'o e sila'i 'i he Fuakava Motu'a ko e faka'ilonga ia 'o e ma'u mafai (1 Tu'i 21:7-9; 'Eseta 3:9-12; 8:7-10). Koe'uhi kuo sila'i 'a e tokotaha tui, 'oku nau ma'u mafai mei he 'Otua ke tu'u fakafepaki ki mamani mo Setane.

Ua, ko e sila'i 'i he Fuakava Motu'a ko e faka'ilonga 'o e fehū'aki kuo 'osi fakakakato (aleapau fakafetongi kuo 'osi fakahoko) (Selemaia 32:10-15). Fekau'aki mo e tokotaha tui', kuo 'osi fakamo'ui kakato ia. Koe'uhi na'a ne tui, ko e ngaahi lelei kotoa pē 'o e fakamo'ui kuo fakaai kotoa ia ma'ana. Ko ia, ko e sila'i 'e he Laumālie Mā'oni'oni ko e faka'ilonga ia 'o e fehū'aki (fefakatau'aki) kuo 'osi fai kakato.

Tolu, ko e sila'i' ko e faka'ilonga 'o e malu'i (Taniela 6:17). Ko e tefito'i mo'oni eni 'o e ngāue sila'i 'a e Laumālie 'i he Fuakava Fo'ou: ko e faka'ilonga 'o e malu ta'engata 'a e tokotaha tui.

d. Ko e Mahu'inga 'a e Ngāue Faka'ilonga Pē Sila'i 'e he Laumalie

Ko e mahu'inga 'o e ngāue sila'i 'a e Laumālie Mā'oni'oni ma'a e tokotaha tui 'oku lō- nima.

'Uluaki, 'oku ne fakahā'i 'a e pau ko e koloa 'a e 'Otua 'a e tokotaha tui.' Ko e taimi ni 'oku 'a e 'Otua 'a e tokotaha tui, pea ko e sila' ko e faka'ilonga 'oku 'a e 'Otua pē 'oku 'a e 'Otua 'a e tokotaha tui.'

Ua, 'oku ne fakahā'i 'a e pau 'o e tala'ofa 'o e fakamo'ui.' Ko e 'Otua' pē te Ne lava maumau'i 'a e sila ko eni, pea kuo Ne 'osi tala'ofa 'e 'ikai ke Ne maumau'i ia; ko ia, 'oku malu 'a e fakamo'ui 'o e tokotaha tui.'

Tolu, 'oku ne fakahā'i 'a e pau 'o 'Ene taumu'a ke malu'i 'a e tokotaha tui' ki he 'Aho 'o e Huhu'i.' Ko e huhu'i 'i he kaha'u' ko e huhu'i 'a e sino 'o e tokotaha tui' 'i he toetu'u.' 'Oku fakapapau'i 'e he sila'i, 'okapau 'e mate 'a e tokotaha tui, kuo pau ke fokotu'u hake ia 'i he 'aho 'o e huhu'i.'

Fā, 'oku fakahā'i 'e he sila'i 'oku ma'u 'e he tokotaha tui 'a e mafai 'o Kalaisi mo e totonu ke ne ngāue'aki ia. 'Oku ma'u mafai 'a e tokotaha tui' ke faipule ki he natula anghala, kia Setane, pea mo mamani.

Mo e nima, 'oku hanga 'e he sila 'o faka'ilonga kuo 'osi fai-kakato 'a e totongi fehū'aki ki he fakamo'ui 'a e tokotaha tui, neongo ko e ma'u kakato 'o hono monū 'oku kei 'i he kaha'u.

5. KO E NGĀUE 'O E PANI

Ko e ngāue hono nima mo e faka'osi 'a e Laumālie Mā'oni'oni fekau'aki mo e fakamo'ui 'o e tangata' ko e ngāue 'a e Laumālie Mā'oni'oni 'o e pani.' 'Oku tolu 'a e ngaahi potu folofola, 'oku fakamatala kau mo e ngāue pani 'a e Laumālie Mā'oni'oni.

a. Ngaahi Folofola kau mo e Ngāue Pani 'a e Laumalie

Ko e 'uluaki folofola ko 2 Kolinitō 1:21-22: *Pea ko e 'Otua ia, 'aia 'oku ne fakatu'uma'u 'a kimautolu fakataha mo kimoutolu 'ia Kalaisi, pea ko ia ia ne ne pani 'akitautolu; 'A ia kuo ne faka'ilonga foki 'akitautolu, 'o ne foaki mai 'a e fakamo'oni, ko e Laumālie 'i hotau loto.*

Paaki Fo'ou: *Pea ko eni, ko ia 'oku ne vilitaki ai pē 'a kimautolu mo kimoutolu ke tau taha mo 'ene Pani, pea ne pani foki kitautolu, ko e 'Otua ia: 'a ia foki na 'a ne sila 'i kitautolu, pea ne 'omi, 'a e me 'a faka 'amanaki, ko e Laumālie 'i hotau loto (mafu) (2 Kolinitō 1:21-22).*

'I he potu folofola ni, na'e 'ikai ngata pē 'a e faka'ilonga (sila'i) 'e he Laumālie Mā'oni'oni 'a e tokotaha tui, ka kuo toe pani foki 'e he Laumālie' 'a e tokotaha tui. Ko e fakafofonga (ko Ia 'oku ne fai) 'a e pani ko e 'Otua; ko fakahoko' ko e Laumālie Mā'oni'oni. Hangē pe ko e sila'i, 'oku fekau'aki 'eni mo e 'ia Kalaisi 'a e tokotaha tui. 'Oku pani 'e he 'Otua 'a e tokotaha tui fakafou 'i he Laumālie Mā'oni'oni.

Ko e folofola hono ua' ko 1 Sione 2:20: *Ka kuo mou ma'u 'a e pani mei he tokotaha mā'oni'oni, pea 'oku mou 'ilo 'i 'a e me'a kotoa pē.*

'I he folofola ni, ko e fakafofonga (ko Ia 'oku ne fai) 'o e pani ko e Tokotaha Mā'oni'oni. Ko hono ola: *'oku mou ilo 'i 'a e me'a kotoa pē.* Ko e ako 'oku 'omi heni, 'oku 'uhinga 'a e me'a kotoa pē ki he ngaahi me'a kotoa pē fekau'aki mo e fakamo'ui.

Ko e folofola hono tolu' ko 1 Sione 2:27: *Ka 'oku nofo 'ia 'akimoutolu 'e he pani 'oku mou ma'u meiate ia, pea 'oku 'ikai 'aonga ke akonaki 'i 'akimoutolu 'e ha taha: kae hangē 'oku akonaki 'i 'akimoutolu 'e he pani ko ia 'i he me'a kotoa pē, pea 'oku mo'oni ia, pea 'oku 'ikai ko e loi, 'io, 'o hangē ko 'ene akonekina 'akimoutolu, ke mou nofo pehē kiate ia.*

'Oku ako mai 'a e folofola ni, ko e pani' 'oku ma'u ia mei he Tokotaha 'oku Ne nofo'ia 'a e tokotaha tui; 'a ia, ko e 'Eiki. Ko hono ola', 'oku 'ikai toe fiema'u 'e he tokotaha tui ha taha ke ako'i ia; 'o 'uhinga, felāve'i mo e mo'oni 'o e Kosipeli. Kuo 'osi tali 'e he tokotaha tui 'a e mo'oni 'o e Kosipeli pea kuo fakatupu fo'ou ia 'e he Laumālie Mā'oni'oni. Pea ko eni, ko e pani kuo ma'u 'e he tokotaha tui fou mai he Laumālie Mā'oni'oni, kuo ne fakamo'oni'ia 'o ta'engata. 'Oku ako'i 'e he pani 'a e tokotaha tui 'a e mo'oni 'i he me'a kotoa pē.

'Oku ngāue'aki 'i he taimi ni'ihī 'a e folofola ni 'o pehē 'oku 'ikai toe fiema'u 'e he tokotaha tui ha faiako tangata, koe'uhi ko e Laumālie Mā'oni'oni pē 'a e faiako ma'a e tokotaha tui. Ka 'oku fakatau'ilea, fakafepaki, 'a e ngaahi faka'uhinga ko eni ki he ngaahi folofola kehe. Ko e taha 'o e ngaahi me'a ofa 'a e Laumālie Mā'oni'oni, ko e fakatātā, ko e foaki 'ofa 'o e faiako;

kuo foaki 'e he 'Otua ki he Siasi 'a e kau faiako mohu kelesi koe'uhi ke ako'i lelei 'a e kakai mā'oni'oni. 'I he tu'unga 'o e veesi ni, ko e me'a 'oku 'ikai toe fiema'u 'e he tokotaha tui ko e ako'i ia 'oku mo'oni 'a e Kosipeli. Kuo 'osi fakamo'oni'i 'a e ngaahi mo'oni ko eni koe'uhi ko e tui 'a e tokotaha tui.'

b. Ko e Ngaahi Fakamo'oni 'o e Ngāue Pani 'a e Laumālie

Mei he ngaahi folofola ko eni 'e tolu, 'oku tau ako 'a e me'a 'e tolu kau mo e ngāue pani 'a e Laumālie. 'Uluaki, ko e 'Otua 'oku ne fai 'a e pani. Ua, 'oku 'ikai ke toe fai pani tu'o ua; 'oku pani 'a e tokotaha tui tā tu'o taha 'i he momeniti 'oku ne tui ai. Tolu, hili 'a e pani, 'oku nofo ma'uaipē 'a e pani 'o e Laumālie.

c. Ko e Mahu'inga 'o e Ngāue Pani 'a e Laumālie

Ko e mahu'inga 'o e pani 'oku lō-tolu. 'Uluaki, ko e makatu'unga ia 'o e 'ilo'i pau 'a e mo'oni 'o e Kosipeli. 'Ua, ko e makatu'unga ia ke ako mo 'ilo'i 'a e ngaahi mo'oni lahiange fakalaumālie. Tolu, ko e makatu'unga ia 'o e faingāue Kalisitiane.

6. FAKAMĀ'OPO'OPO

Ko e ngaahi ngāue eni 'e nima 'a e Laumālie Mā'oni'oni fekau'aki mo e fakamo'ui. 'Uluaki, ko e fakatupu fo'ou, 'a ia ko e laka eni 'oku fānau'i fo'ou ai 'a e tangata pea hū ai ki he'ene mo'ui 'a Kalaisi. Ua, ko e nofo'ia, ko e laka eni 'oku nofo'ia ai 'e he Laumālie Mā'oni'oni 'a e tokotaha tui, 'o ngaohi ia ko Hono 'api. Tolu, papitaiso, ko e laka eni 'oku fakanofu ai 'a e tokotaha tui ki he Sino 'o Kalaisi. Fā, ko e faka'ilonga pē sila'i, ko e laka eni 'oku loka'i ai 'a e tokotaha tui ki he Sino 'o Kalaisi pea 'e 'ikai ke ne toe mole. Mo e nima, ko e pani, ko e laka eni 'oku fakamo'oni'i ai 'a e mo'oni 'o e Kosipeli 'i he mafu 'o e tokotaha tui pea faka'atā ai ia ke tupulaki 'i he 'ilo lahiange 'o e ngaahi mo'oni fakalaumālie. Ko 'eni 'a e ngaahi me'a 'e nima 'oku hoko 'i he momeniti 'oku tui ai ha taha; 'oku hoko 'i he taimi pē ko ia, 'o nau hoko kotoa 'i he taimi tatau.

B. Ko e Ngāue 'a e Laumālie Mā'oni'oni Fekau'aki mo e Tupu Fakalaumālie

Ko e kalasi mahu'inga hono ua 'a e ngāue 'a e Laumālie Mā'oni'oni 'i he mo'ui 'a e tokotaha tui 'oku fekau'aki ia mo e tupu fakalaumālie. 'Oku 'i ai 'a e fa'ahinga ngāue 'e fitu 'o e Laumālie Mā'oni'oni fekau'aki mo e tupu fakalaumālie.

1. Ko e Ngāue 'o e Fakafonu-Laumālie

Ko e 'uluaki mo e ngāue mahu'inga taha 'o e ngāue 'a e Laumālie Mā'oni'oni fekau'aki mo e tupu fakalaumālie ko e ngāue 'o e fakafonu-Laumālie; ko e fonu 'i he Laumālie.

a. Ko e Lea Kaliki 'e Tolu

'Oku ngāue'aki 'a e fo'i lea Kaliki 'e tolu ki he fonu, pea 'oku liliu kinautolu fakapapālangi ko e "ke fakafonu" pē "ke fakafonu'i."

Ko e 'uluaki fotunga ngāue'aki ko e veape 'o ngāue'aki tu'o valu. Ko Luke pē 'oku ne ngāue'aki 'a e fo'i lea ko eni, 'i he'ene Kosipeli mo e Tohi 'a Ngāue. 'Ia Luke, 'oku ngāue'aki 'a e fo'i ko eni kia Sione Papitaiso (Luke 1:15); mo 'Ilisapeti (Luke 1:41); mo Sākalaia (Luke

1:67). 'I he Tohi 'a Ngāue, 'oku ngāue'aki ki he kau ākongā 'e toko tahaua 'i he loki 'i 'olunga (Luke 2:4); mo Pita (Ngāue 4:8); mo e kau 'apōsetolo (Ngāue 4:31) pea mo Paula (Ngāue 9:17; 13:9).

Ko e fotunga Kaliki ngāue'aki hono ua ko e lea hoānauna (lea 'oku fakamatala'i 'a e nauna) 'a ia 'oku ngāue'aki tu'o fā, pea ko Luke pe 'oku ne toe ngāue'aki 'i he Kosipeli 'a Luke mo e Tohi 'a Ngāue. 'Ia Luke 4:1, 'oku lave ai fekau'aki mo e fakafonu 'a Kalaisi. 'I he Tohi 'a Ngāue, 'oku ngāue'aki ki he kau Tikoni 'e toko fitu na'e fakafonu (Ngāue 6:3); mo Sitiveni (Ngāue 7:55); pea mo Panepasa (Ngāue 11:24).

Ko e fotunga ngāue'aki hono tolu Kaliki ko e veape (lea ngāue), pea 'oku ngāue'aki tu'o ua. Ko e 'uluaki taimi' ko Luke, 'ia Ngāue 13:52, na'e ngāue'aki ai ki he kau ākongā. Na'e ngāue 'aki ia hono ua 'e Paula 'ia 'Efesō 5:18, 'a ia ne fai ai 'a e tu'utu'uni ke fonu 'i he Laumālie.

Ko e ngaahi potu folofola eni 'oku hā ai 'a e fonu 'o e Laumālie. 'I he taimi kotoa pē, tukukehe 'a e taha, ko Luke na'a ne ngāue'aki, 'i he'ene Kosipeli pē 'i he Tohi 'a Ngāue. Ko e kehe pē taha 'ia 'Efesō 5:18, 'a ia na'e ngāue'aki ai 'e Paula 'a e lea ni. Ko Luke' ko e kaungā fononga ofi 'a Paula pea fononga lahi fakataha mo ia. 'Oku mei he ngaahi potu folofola ko eni 'ia Luke, Ngāue, mo 'Efesō 'a e ma'u'anga 'o e ako faka-Tohitapu kau mo e ngāue 'o e fakafonu 'i he Laumālie.

b. Ko e 'UHINGA 'O E FONU-LAUMĀLIE

'Oku 'uhinga 'a e fonu 'i he Laumālie, ko e "pule'i 'o kita." Ko e fakatātā, 'oku hā 'ia 'Efesō 5:18: *Pea 'oua na'a konā 'i he uaine, 'aia 'oku tupu ai 'a e fakalielia; ka ke fonu 'akimoutolu 'i he Laumālie;*

'Oku 'uhinga 'a e fonu 'i he uaine, "ko e pulse'i 'e he uaine." 'Oku 'uhinga 'a e *fonu 'i he Laumālie*, "ko e pulse'i 'e he Laumālie." 'O 'uhinga kuo ma'u kakato 'e he Laumālie 'a e 'elia ko ia kuo ne fakafonu, 'i he mo'ui 'a e tokotaha tui.' 'Oku fakakakato 'a e ngāue 'o e fakafonu-Laumālie 'i he taimi 'oku tukulolo ai 'a e tokotaha tui ki he Laumālie Mā'oni'oni 'oku nofo'ia ia. 'Oku nofo'ia 'e he Laumālie Mā'oni'oni 'a e tokotaha tui 'i he momeniti na'e tui ai, ko'e uhi ko 'Ene ngāue ia fekau'aki mo e fakamo'ui. Ka ko e taimi 'oku tukulolo ai 'e he tokotaha tui ha 'elia 'o 'Ene mo'ui ki he faipule 'a e Laumālie 'oku nofo'ia ia, 'oku ne toki fonu leva 'i he Laumālie 'i he 'elia ko ia 'o 'ene mo'ui, pea 'oku pulse'i 'a e 'elia ko ia taimi ni 'e he Laumālie.'

c. Ko e NATULA 'O E FAKAFONU-LAUMĀLIE

'Oku ai 'a e me'a 'e tolu ke tokanga ki ai kau mo e natula 'o e fakafonu-Laumālie, 'oku makatu'unga kotoa pē 'ia 'Efesō 5:18.

(1) Ko e FONU-LAUMĀLIE KO E TU'UTU'UNI

'Uluaki, ko e fonu' ko e tu'utu'uni. Na'e 'ikai 'aupito tu'utu'uni ki ha tokotaha tui ke fakatupu fo'ou, nofo'ia, papitaiso, sila'i, pē pani 'e he Laumālie Mā'oni'oni. 'Oku hoko 'a e ngaahi me'a ko eni 'iate ia pē 'i he momeniti 'oku te tui ai. Ka 'oku tu'utu'uni heni ia: ke fonu 'i he Laumālie.

(2) Ko e FONU-LAUMĀLIE 'OKU TOUTOU FAI

Ko e me'a hono ua kau mo e natula 'o e fakafonu-Laumālie ko e ngāue eni, 'e lava ke toutou fai. Ko e ngaahi ngāue kotoa pē 'a e Laumālie Mā'oni'oni fekau'aki mo e fakamo'ui 'oku 'ikai ko e ngāue ke toutou fai; ko e ngaahi ngāue 'oku nau hoko-tu'o-taha pea 'oku nau hoko 'i he momeniti 'oku tui ai ha taha. Ka ko e ngaahi ngāue fekau'aki mo e tupu fakalaumālie

ko e ngaahi ngāue ia ke toutou fai 'o hangē ko e fonu ko eni 'i he Laumālie. Ko e kalama 'oku ngāue'aki 'ia 'Efesō 5:18 ko e kalama lolotonga, 'o 'uhinga, "ke fonu ta'etuku ma'u pē," 'i he Laumālie. 'Oku fakamamafa'i 'e he kalama lolotonga Kaliki 'a e ngāue 'oku ta'etuku mo toutou fai.

Koe'uhi 'oku toutou fai 'a e fakafonu-Laumālie, 'oku 'ikai 'uhinga ia na'e mole 'a e fonu ne ma'u kimu'a 'e he tokotaha tui, neongo ko e me'a 'e lava 'uhinga ki ai he taimi ni'ihī. 'Oku toe lava 'uhinga foki 'oku ai 'a e 'elia fo'ou 'o 'ete mo'ui kuo faipule ki ai 'a e Laumālie. Ko e fakatātā, na'e fakafonu 'a e kau 'aposeolo 'e he Laumālie 'o laka hake 'i he tu'o tolu nai (Ngāue Vahe2; 4:8; 4:31). Ko Sitiveni na'e tu'o ua nai 'ene fonu he Laumālie (Ngāue 6:3-6; 7:55). Ko Paula na'e fakafonu lakahake he tu'o ua nai (Ngāue 9:17; 13:52). Ko Panepasa na'e fakafonu ia 'ia Ngāue 11:24. 'I he ngaahi fakafonu ko eni, na'e 'ikai mole ha fonu 'imu'a. 'I he taimi kotoa, na'e fiema'u 'a e 'elia fo'ou ke pule'i 'e he Laumālie, ko ia 'i he ngaahi 'elia takitaha ko eni, na'e fakafonu kinautolu 'e he Laumālie.

(3) 'Oku 'Ikai Ko Kita 'Oku Fai 'a e Fakafonu-Laumālie

Ko e me'a hono tolu kau mo e natula 'o e fakafonu-Laumālie 'oku tefito mei he le'o kalama 'ia 'Efesō 5:18, 'o 'uhinga ko e tokotaha kehe 'oku ne fai 'a e fakafonu. Ko e me'a pē 'oku fai 'e he tokotaha tui ko e tukulolo ia koe'uhi kae fakahoko 'a e fakafonu; ko e Laumālie Mā'oni'oni 'oku ne fai 'a e fakafonu.

d. Ko e Tu'unga Ki He Fonu-Laumālie

'Oku ai 'a e tu'unga 'e fā, 'oku pau ke a'usia 'e he tokotaha tui kae toki lava ke fakafonu ia 'e he Laumālie.

(1) Ko e Mo'ui Fakatāpui

Ko e 'uluaki tu'unga ki he fonu-Laumālie ko e mo'ui fakatāpui (Loma 12:1-2). Koe'uhi ko e mo'ui fonu-Laumālie ko e mo'ui 'oku pule'i 'e he Laumālie, 'oku mahino ai, kuopau ke fakatāpui 'a e mo'ui 'a e tokotaha tui ki he 'Otua ke Ne me'angāue 'aki ia. 'Oka 'ikai fakatāpui 'e he tokotaha tui hono sino ko e *feilaulau mo'ui*, 'oku 'ikai fakafonu mo'oni ia 'e he Laumālie; 'oku kei pule pe 'a e tokotaha tui, kae 'ikai ko e Laumālie.

'Oku fakalotolahi'i 'e Loma 12:1 'a e kakai tui ke *mou 'atu homou sino ko e feilaulau mo'ui* ko e laka 'o e fakatāpui fakafo'ituitui. Ko e fo'i lea 'atu ko e lea kalama AORIST, 'oku ne fakamamafa'i kuo pau ke 'i ai 'a e taimi pau na'e fai ai 'a e foaki fakatāpui 'o e sino. 'Oku ako mai 'e Loma 12:2 'oku taau leva ki he tokotaha tui ke ne mo'ui 'a e mo'ui 'oku fakatāpui ma'uaipē, 'o faka'atā ai ia ke ta'etuku hono *lilii* [Kaliki kalama lolotonga] ia, pea ke 'oua fakatatau ki mamani. Ko e laka ko eni 'o e fakatāpui 'o Loma Vahe 12:1 ko e laka 'oku fai hili 'a e hoko ko e tokotaha tui. Kapau kuo tali 'e ha taha 'a Sisū ko hono Fakamo'ui mo e Kalaisi ka 'oku te'eki ke ne fai 'a e laka fakatāpui-pau-tu'o-taha ko eni fakafo'ituitui he'ene mo'ui 'o 'atu hono sino *ko e feilaulau mo'ui* ke ngāue'aki 'e he 'Otua, ta 'oku te'eki ke fonu ia he taimi ni 'i he Laumālie, he 'oku 'ikai pule'i hono sino taimi ni 'e he Laumālie. 'Oku fiema'u ki he tokotaha tui ke ne fai 'a e laka kamata 'o e fakatāpui (Loma 12:1), pea mei he taimi ko ia ke ne faka'atā 'a e 'Otua ke ngāue ma'uaipē 'i he'ene mo'ui 'i he founga 'e 'ikai toe tuku (Loma 12:2).

(2) Ko e Mo'ui 'Oku 'Ikuna

Ko e tu'unga hono ua ki he fonu he Laumālie ko e mo'ui 'oku 'ikuna ma'u pē. 'Oku fakahā 'ia 'Efesō 4:30: *Pea 'oua na 'a fakamamahi ki he Laumālie Mā'oni'oni 'o e 'Otua, 'aia kuo faka 'ilonga 'aki 'akimoutolu ki he 'aho 'o e huhu'i.*

Paaki Fo'ou: *Pea 'oua 'e 'ai ke mamahi 'a e Laumālie Mā'oni'oni ko ia 'o e 'Otua, 'a ia na'e sila 'aki kimoutolu ki he 'aho huhu'i.*

Ko e fakamamahi'i 'o e Laumālie ko e angahala, pea ko e tokotaha' tui pē 'oku ne lava fai. Ko e taimi 'oku fai hala ai ha tokotaha tui 'i hono sino, 'oku ne faiangahala ki he Laumālie 'oku nofo'ia ia mo faka'ilonga'i (sila'i) ia *ki he 'aho 'o e huhu'i*, ko ia 'oku fakamamahi eni ki he Laumālie. Kapau 'oku fakamamahi'i 'e he tokotaha tui 'a e Laumālie, 'oku 'ikai ke fakafonu ia 'e he Laumālie. Ko e mo'ui tokalalo mo e vaivai ki he kakano, ko e fakamamahi ia 'o e Laumālie. Ko e mo'ui ikuna 'a e founa 'oku 'ikai fakamamahi'i ai 'e he tokotaha tui 'a e Laumālie. 'Oku hoko eni ko e tu'unga ki he fakafonu 'e he Laumālie.'

(3) Ko e Mo'ui 'Oku Falala

Ko e tu'unga hono tolu ki he fakafonu 'e he Laumālie ko e mo'ui falala. 'Oku fakahā 'ia Kalētia 5:16: *Ka 'oku ou pehē, Mou 'a 'eva 'i he Laumālie, pea 'e 'ikai te mou fai ai ki he holi 'o e kakano.*

'I he potu folofola ni, 'oku 'uhinga 'a e lea, 'i he Laumālie ki he laumālie fakatupu fo'ou kae 'ikai ko e Laumālie Mā'oni'oni, pea ne fakamamafa'i ko e tokotaha tui 'oku totonu ke ne mo'ui fakafalala ki hono natula fo'ou; ko e natula fo'ou 'a ia 'oku pule'i 'e he Laumālie Mā'oni'oni. 'Oku totonu ki he tokotaha tui ke ne mo'ui fakafalala ki hono laumalie.'

(4) Ko e Mo'ui Talangofua

Ko e tu'unga hono fā ki he fakafonu 'e he Laumālie Mā'oni'oni ko e mo'ui talangofua. 'Oku ha mahino, kapau 'e talangata'a 'a e tokotaha tui ki he ngaahi fekau 'o e Lao 'a Kalaisi, 'oku 'ikai fakafonu ia 'e he Laumālie. Na'e talamai 'e Sisū: *Kapau 'oku mou 'ofa kiate au, fai 'eku ngaahi fekau.* 'Oku fakahā'i 'e he tokotaha tui 'ene talangofua ki he 'Otua 'aki 'ene talangofua ki he Lao 'a Kalaisi. Kapau 'oku mo'ui talangofua 'a e tokotaha tui ki he ngaahi fekau 'o e Lao 'a Kalaisi, 'oku ne toe mo'ui foki fonu-Laumālie.

e. Ko e Ngaahi Ola 'o e Fonu-Laumālie

'Oku ai 'a e ola 'e hongofulu 'o e mo'ui fonu-Laumālie. Ko e 'uluaki ola ko 'ete hoko 'o hangē 'o Kalaisi (Kalētia 5:22-23). Kapau 'e faka'atā 'e he tokotaha Kalisitiane ia ke pule'i 'e he Laumālie pea ke fonu 'i he Laumālie, kuo pau ke fakautuutu 'ene liliu ke hoko ki he 'imisi 'o e 'Alo.

Ko e ola hono ua ko e hū mo e fakafeta'i. 'Oku fakahā eni 'ia 'Efesō 5:19-20, 'a ia 'oku muimui he fekau ke fonu 'i he Laumālie 'i he veesi 18. 'Oku fakahā 'a e me'a tatau 'ia Filipai 3:3.

Ko e ola hono tolu ko e anga-vaivai. 'Oku ma'u eni meia 'Efesō 5:21, 'i he 'ātakai tatau 'o 'Efesō 5:18, 'a ia 'oku fakahā ai ki he tokotaha tui *ke fonu 'a kimoutolu 'i he Laumālie*. Ko e tukunga 'atamai 'o e anga-vaivai eni 'o e tauhi vā kiate kitautolu mo kinautolu 'a e kau ma'u mafai - 'i 'api, 'i 'api siasi pē ko e pule'anga - ko e ola ia 'o e mo'ui fonu 'i he Laumālie.

Ko e ola hono fā ko e anganofo tauhi (Sione 7:37-39; 2 Kolinitō 3:6). Ko e tokotaha fonu-Laumālie 'oku ne mo'ui anganofo tauhi ki he 'Eiki. Ko e anga ni foki, ko e ngāue'i kitu'a fakaenatula 'o e fonu 'i he Laumālie, koe'uhi, kapau 'oku pule'i 'a e tokotaha tui 'e he Laumālie, te ne vėkeveke ke tauhi ki he 'Otua.

Ko e ola hono nima ko e anga tau'atāina (Loma 8:2). 'I he mo'ui fonu-Laumālie, 'oku fakatau'atāina'i 'a e tokotaha tui *mei he lao 'o e angahala mo e mate*, pea mo'ui 'i he mo'ui fo'ou.

Ko e ola hono ono ko e mālohi fakalaumālie ('Efesō 3:16), Ko e mo'ui fonu-Laumālie 'oku iku ki he fakamālohi 'i 'o e ivimo'ui fakalaumālie 'a e tokotaha tui.

Ko e ola hono fitu ko e fakaivia faka'otua mo e fakamafeia (Ngāue 1:8; Loma 15:13, 19; 1 Tesalonaika 1:5). Kuo pau ke fakaivia 'e he Laumālie 'oka 'oku be fonu 'i he Laumālie.

Ko e ola hono valu ko e veke ke fakamo'oni (Ngāue 4:8-12; 11:23-24). Ko e fonu-Laumālie te ne ue'i 'a e tokotaha tui ke fakamo'oni kau ki he'ene tui. 'E 'ikai hoko 'a e tokotaha tui kotoa pē ko e faka'evangeliō 'iloa. Ka koe'uhi 'oku ne mo'ui fonu-Laumālie mo faka'atā ke pule'i ia 'e he Laumālie, 'oku fakaenatula ki he tokotaha tui ke fakamo'oni ki he kakai kehe kau mo e taukave 'a Sisū ko e Kalaisi' Ia.

Ko e ola hono hiva ko e feohi mo e 'Otua mo e kakai mā'oni'oni 'a e 'Otua (Filipai 2:1-4). Ko e taimi 'oku fonu ai ha tokotaha tui 'i he Laumālie, 'oku ne fiefia lahi he feohi mo e kakai mā'oni'oni. Ko e taimi 'oku ne fonu ai he Laumālie, 'oku ne kumi ki he feohi ko eni; 'oku ne fieinua ki ai. Ko e hoholi ko eni ki he fakafeohi ko e ola ia 'o e fonu 'i he Laumālie.

Ko e ola hono hongofulu ko e fakautuutu fakatapui. 'Oku fakautuutu 'a e fakatapui 'a e tokotaha tui pē fakamavahe'i ia ko e me'a ngāue makehe ma'a e 'Otua, 'o ne tupulaki he tatau mo Kalaisi mo mo'ui mā'oni'oni, mo toputapu he mo'ui ni.

f. Fakamā'opo'opo 'o e Fonu-Laumālie

'Oku ai 'a e fakafonu ne kamata 'i he momeniti na'e tui ai 'a e tangata; pea 'oku faipule 'a e Laumālie ki he kongā 'o e tokotaha tui 'oku kau ki he'ene tui mo e fakamo'ui. Pea 'i he kamata ke tupulaki 'a e tokotaha tui he'ene mo'ui fakalaumālie, 'oku fakahā 'e he 'Otua kiate ia 'a e ngaahi 'elia kehe 'o 'ene mo'ui, 'a ia 'oku totonu ke fakafonu pē ke pule'i 'e he Laumālie. Ko e taimi kotoa 'oku tukulolo ai 'e he tokotaha tui ha 'elia fo'ou 'o 'ene mo'ui ke pule'i 'e he Laumālie, 'oku toe fakafonu ia. Ko e 'uhinga eni 'oku lava ai ke fakafonu tu'o lahi 'a e tokotaha tui 'i he'ene tupu fakalaumālie, pea ko e me'a totonu eni.

2. KO E NGĀUE 'O E AKONAKI

Ko e ngāue hono ua 'o e Laumālie Mā'oni'oni fekau'aki mo e tupu fakalaumālie 'a e tokotaha tui ko e ako'i ki he tokotaha tui 'a e ngaahi mo'oni fakalaumālie.

a. Ko e Potu Folofola Tefito: Sione 16:12-15

'Oku kei lahi 'a e me'a 'oku ou fie lea ai kiate kimoutolu, ka 'oku 'ikai te mou fa'a kātaki ni. Ka 'i he ha'u 'a e Laumālie 'o e mo'oni, 'e tataki 'e ia 'akimoutolu ki he mo'oni kotoa pē: he ko 'ene lea 'e 'ikai meiate ia; ka ko e me'a kotoa pē kuo ne fanongo ki ai, [ko ia] ia te ne lea 'aki: pea 'e fakahā 'e ia kiate kimoutolu 'a e ngaahi me'a 'e hoko. 'E fakaongoongolelei 'i au 'e ia: he te ne ma'u 'aia 'oku 'a'aku, 'o fakahā ia kiate kimoutolu. Ko e me'a kotoa pē 'oku 'a e Tamai, 'oku 'a'aku ia: ko ia ne u pēhē ai, te ne ma'u 'aia 'oku 'a'aku, 'o fakahā ia kiate kimoutolu.

‘Oku fakahā’i ‘e he folofola ni ‘oku ‘i ai ‘a e ngāue fakafaiako ‘a e Laumālie Mā’oni’oni ke tokoni’i ‘a e tokotaha tui ‘i he’ene tupu fakalaumālie.’ ‘Oku ako’i ‘e he Laumālie ‘a e tokotaha tui ‘i he me’a ua: ‘uluaki, ko e ngaahi mo’oni faka-Tohitapu fakalukufua; mo e ua, kae tautefito ki he kikite.’ Ko e lahiange ‘a e ‘ilo ‘e he tokotaha tui ‘a e ngaahi mo’oni Tohitapu fakalukufua, ko e mahino ange ia kiate ia ‘a e kikite.’ Ko e ola ‘o e ngāue fakafaiako ‘a e Laumālie Mā’oni’oni ‘i he mo’ui ‘o e tokotaha tui ko e fakalāngilangi’i ‘o Kalaisi. Ko e lahiange ‘a e ‘ilo’i ‘e he tokotaha tui ‘a e ngaahi mo’oni fakalaumālie, ko e lahiange ia ‘ene mo’ui’aki ‘a ia ‘oku ne ‘ilo’, ko e fakautuutu ange ia ‘o e faitatau ‘ene mo’ui mo ia ‘oku ne ‘ilo, pea ‘oku fakautuutu ai ‘a e fakalāngilangi’i ‘o Sisū Kalaisi.’

b. Ko e Ngaahi Founga

‘Oku ai ‘a e ngaahi founga ‘e tolu ‘oku ngāue’aki ‘e he Laumālie Mā’oni’oni ke ako’i ‘a e tokotaha tui. Ko e ‘uluaki founga ko e ngāue ‘a e Laumālie ‘o e fakamaama (1 Kolinitō 2:9-16). Ko e Laumālie Mā’oni’oni ‘oku Ne fakamaama ‘a e ‘atamai ‘o e tokotaha tui ke tokoni’i ia ke ne ‘ilo’i ‘a e mo’oni fakalaumālie.

Ko e founga hono ua ‘oku ngāue’aki ‘e he Laumālie ko e ngāue’aki ‘a e kau tangata ‘oku nau ma’u ‘a e me’a’ofa faiako (1 Kolinitō 12:29; ‘Efesō 4:11). Ko e taha ‘o e ngaahi foaki ‘ofa ‘o e Laumālie Mā’oni’oni ko e me’a’ofa ‘o e faiako. ‘Oku Ne foaki ‘a e me’a’ofa ko eni ki he kakai pau pea ko honau fatongia ko e fakahoko ‘a e ngaahi akonaki ‘o e Folofola ‘a e ‘Otua ki he kakai tui kehe.

Ko e founga hono tolu ‘oku makatu’unga ia ‘i he ngāue pani ‘a e Laumālie Mā’oni’oni, ‘a ia ne tau lave ki ai ‘imu’a (1 Sione 2:27). Ko e akonaki ‘oku ma’u ‘e he tokotaha tui fou he fakamaama mo fou he kau tangata ‘oku nau ma’u ‘a e me’a’ofa faiako ‘oku fakamo’oni’i ia ‘e he Laumālie Mā’oni’oni. Ko e fakamo’oni ko eni ‘oku ‘ikai ko e fou he ongo, ka ko e Folofola ‘a e ‘Otua ‘a ia koea ia ‘oku ako’i ‘oku faitatau mo e Folofola kuo tohi – Tohitapu.

3. Ko e Ngāue ‘o e Tataki pē Takiekina

Ko e ngāue hono tolu ‘o e Laumālie Mā’oni’oni fekau’aki mo e tupu fakalaumālie ko e tataki pē takiekina. Ko e folofola ‘e ua ‘oku lave ki he ngāue ko eni ‘o e tataki mo e takiekina.

‘Oku fakahā ‘i he ‘uluaki folofola, ko e tataki ‘e he Laumālie ‘o e tokotaha tui ‘a e fakamo’oni ‘o e hoko ko e “fānau,” ‘ia Loma 8:14: *He ko kinautolu ‘oku takiekina ‘e he Laumālie ‘o e ‘Otua, ko e ngaahi foha ‘a kinautolu ‘o e ‘Otua.*

Ko e kakai tui kotoa pē ‘oku *takiekina ‘e he Laumālie ‘o e ‘Otua* koe’uhi ko e *ngaahi foha kinautolu ‘o e ‘Otua.* Ko e tupu matu’otu’a ange ‘a e tokotaha tui’ ‘i hono tu’unga ko e fānau, ko e fakautuutu ange ia ‘o e hā sino mai ‘a e tataki mo e takiekina ia ‘e he Laumālie.

Ko e potu folofola hono ua ko Kalētia 5:18: *Kapau ‘oku takiekina ‘akimoutolu ‘e he Laumālie, ‘oku ‘ikai te mou mo ‘ulaloa ki he fono.*

‘Oku ‘uhinga ‘a e *takiekina ‘e he Laumālie,* ko e ‘ikai toe mo’ulaloa ‘a e tokotaha tui ki he Lao ‘a Mosese. ‘Oka fiema’u fale’i ‘a e tokotaha tui’ ‘e ‘ikai ke kumi ia ki he Lao ‘a Mosese, ka ki he Laumālie Mā’oni’oni. ‘Oku takiekina ‘e he Laumālie ‘a e tokotaha tui ke faitatau ‘ene mo’ui’ mo e Folofola ‘a e ‘Otua.

‘Oku lahi ‘a e ngaahi fakatātā ‘i he Tohi ‘a Ngāue, ‘oku nau fakahā’i ‘a e takiekina ko eni, pē ko e tataki ‘a e kakai mā’oni’oni ‘e he Laumālie Mā’oni’oni. Ko e fakatātā eni ‘o kinautolu: ko

Filipe (Ngāue 8:29); ko Pita (Ngāue 10:19-20; 11:12); ko Panepasa mo Saula (Ngāue 13:2, 4); ko Paula (Ngāue 16:6-7; 20:22-23); mo e kau taki 'o e Siasi 'o 'Efesō (Ngāue 20:28).

4. KO E NGĀUE 'O E FAKAMATEMATE

Ko e ngāue hono fā 'a e Laumālie Mā'oni'oni fekau'aki mo e tupu fakalaumālie 'a e tokotaha tui ko e ngāue 'o e fakamatemate. Fou 'i he ngāue fakamatemate ko eni 'a e Laumālie 'oku 'ilo pau ai 'e he tokotaha tui 'oku ne ma'u mo'oni 'a e mo'ui pea ko e fānau ia 'a e 'Otua. Ko e folofola 'e tolu 'oku fakamatala kau ki he ngāue ko eni.

Ko e 'uluaki folofola ko Loma 8:16: *Pea 'oku fakamo'oni 'e he Laumālie pē ko ia mo hotau laumālie, ko e fānau 'a e 'Otua 'akitautolu.*

Fakatatau ki he folofola ko eni, ko e founga 'o e fakamatemate ko e fē-fakamo'oni 'aki 'a e Laumālie Mā'oni'oni mo e laumālie 'o e tokotaha fānau'i fo'ou, hono laumālie tangata, mo hono laumālie kuo fakatupu fo'ou, ko e mo'oni 'aupito ko e fānau ia 'a e 'Otua.

Ko e folofola hono ua ko 1 Sione 3:24: *Pea ko ia 'oku ne fai 'ene ngaahi fekau, 'oku nofo ia kiate ia, pea mo ia 'iate ia. Pea ko e me'a eni 'oku tau 'ilo ai 'ene nofo'ia 'a kitautolu, ko e Laumālie, 'a ia kuo ne foaki kiate kitautolu..*

Fakatatau ki he folofola ni, 'oku 'ilo'i 'e he tokotaha tui 'oku nofo'ia ia taimi ni 'e he 'Otua koe'uhi ko e foaki 'o e Laumālie' kiate ia. Fou 'i he Laumālie Mā'oni'oni 'oku nofo'ia ha taha 'i he taimi na'e tui ai, 'oku fakamo'oni 'a e Laumālie Mā'oni'oni ko e 'Otua' tonu 'oku Ne nofo'ia 'a e tokotaha tui.'

Ko e folofola hono tolu ko 1 Sione 4:13: *Ko eni 'a e me'a 'oku tau 'ilo ai 'oku tau nofo 'iate ia, pea mo ia 'iate kitautolu, koe'uhi kuo ne foaki kiate kitautolu 'a hono Laumālie.*

'I he folofola ko eni, 'oku 'ilo'i 'e he tokotaha tui 'oku nofo'ia ia 'e he 'Otua, pea 'oku ne nofoma'u 'i he 'Otua, koe'uhi kuo foaki 'e he 'Otua Hono Laumālie Mā'oni'oni kiate ia.

5. Ko e Ngāue 'o e Lotu mo e Hūfia

Ko e ngāue hono nima 'a e Laumālie Mā'oni'oni fekau'aki mo e tupu fakalaumālie 'a e tokotaha tui ko e ngāue 'o e lotu mo e lotu hūfia. Ko e folofola mahu'inga 'e tolu 'oku lave kau ki he me'a ni.

Ko e 'uluaki folofola ko Loma 8:26-27: *Pea ko e Laumālie foki, 'oku ne tokoni'i 'etau ngaahi vaivai: he 'oku 'ikai te tau 'ilo 'aia 'oku totonu ke tau lotua; ka 'oku hūfekina 'akitautolu 'e he Laumālie pe ko ia 'i he ngaahi to'e 'oku ta 'efa'alea'aki. Ka ko ia 'oku ne 'ilo'i 'a e lotu, 'oku ne 'ilo'i mo e finangalo 'o e Laumālie, he 'oku ne hūfekina 'a e kakai mā'oni'oni 'o taau mo e 'Otua.*

Fakatatau ki he folofola ni, 'oku lotu 'a e Laumālie Mā'oni'oni ma'a e tokotaha tui. Ko e 'uhinga 'oku fiema'u ke lotu ai 'a e Laumālie Mā'oni'oni ma'a e tokotaha tui koe'uhi ko e vaivai 'a e mo'ui lotu 'a e tokotaha tui. Koe'uhi, 'oku fakangatangata 'a e tangata, 'e 'ikai lava ke ne 'ilo'i 'i he taimi kotoa koeha 'ene ngaahi fiema'u totonu.' He 'oku ne manako lotu ki he ngaahi me'a 'oku ne mahalo 'oku ne fiema'u, ka 'oku 'ikai ke ne 'ilo ma'u pē koeha 'a e ngaahi me'a totonu 'oku ne fiema'u; 'oku 'ilo ma'u pē ia 'e he Laumālie Mā'oni'oni.' Koe'uhi 'oku vaivai 'a e mo'ui lotu 'a e tokotaha tui, kae tautefito ki he me'a totonu ke lotu ki ai, 'oku lotu 'a e Laumālie Mā'oni'oni ma'ana.

'Oku lava ke tau 'ilo mei he fo'i lea "tokoni'i," 'a e founga 'oku ngāue'aki 'e he Laumālie Mā'oni'oni ke lotu ma'a e tokotaha tui. Ko e 'uhinga patonu 'o e lea Kaliki ko eni ko e "ala

mai 'a e To'ukupu Mafi 'o e Laumālie Mā'oni'oni ke fetakinima mo e tokotaha tui." 'O ala mai tonu 'a e "to'ukupu tokoni" 'a e Laumālie Mā'oni'oni 'o tokoni'i 'a e tokotaha tui' 'i he'ene mo'ui lotu.

'Oku 'ikai ko ia pē, ka 'oku lotu 'a e Laumālie Mā'oni'oni *'i he ngaahi to'e 'oku ta'efa'alea'aki*. Ko e veesi eni 'oku fa'a ngāue hala 'aki 'o ako pehē ko e ngaahi *to'e* ko eni ko e lea kehekehe ia. Ka 'oku fakamatala'i mahino 'e he veesi ni ko e ngaahi *to'e 'oku ta'efa'alea'aki* [ko ia pē!]. 'Oku 'ikai ke pehē mai, "mo e ngaahi to'e 'oku ta'efa'alea'aki tukukehe 'oka lea kehekehe," ka ko e, *'i he ngaahi to'e 'oku ta'efa'alea'aki* [ko ia pē!]. 'Oku 'ikai ko e ngāue eni 'a e Laumālie Mā'oni'oni ma'a kinautolu pē 'oku lea kehekehe; ko e ngāue eni ma'a e kakai tui kotoa pē. Ko e folofola 'o Loma 8:26-27, ko e fakamatala ia 'a Paula ki he ngaahi me'a 'oku mo'oni ma'a e kakai tui kotoa pē.

Ko e folofola hono ua ko 'Efesō 6:18: *'O lotu ma'uaipe 'i he ngaahi lotu kotoa pē mo e lotu tāuma'u 'i he Laumālie, pea le'o ki ai 'i he fa'a fakakukafi, mo e hūfia 'a e kāinga mā'oni'oni kotoa pē.*

'Oku lave 'a e veesi ko eni kau mo e lotu 'i he Laumālie Mā'oni'oni ki he me'a 'e ua: 'uluaki, ke lotu 'i he *fa'a fakakukafi* ki he malu'i 'o e kakai mā'oni'oni; mo e *hūfia 'a e kāinga mā'oni'oni kotoa pē*.

Ko e folofola hono tolu ko Siuta 20: *Ka ko kimoutolu, ko e 'ofeina, ke langa 'aki hake 'akimoutolu ki ho'omou tui fungani mā'oni'oni, pea lotu 'i he Laumālie Mā'oni'oni.*

'Oku lave 'a e veesi ko eni kau mo e *lotu 'i he Laumālie* ma'uma'uluta, mateaki, *ke langa 'aki hake* 'a e kakai mā'oni'oni 'i he tui.

6. Ko e Ngāue Fakamo'oni 'o e Laumālie

Ko e ngāue hono ono 'a e Laumālie Mā'oni'oni fekau'aki mo e tupu fakalaumālie 'a e tokotaha tui ko e fakamo'oni 'o e Laumālie. 'Oku ai 'a e ngaahi potu folofola 'oku nau fakamatala'i 'a e fakamo'oni 'o e Laumālie mo ia 'oku Ne fakamo'oni ki ai.

Ko e 'uluaki folofola ko Loma 8:16, 'oku ne ako ko e ongo'iloto 'a e fakamo'ui kita 'ia Sisū Kalaisi ko e ola ia 'o e ngāue 'a e Laumālie Mā'oni'oni. Ko e 'uhinga 'oku 'ilopau ai 'e he tokotaha tui kuo fakamo'ui ia koe'uhi ko e fakamo'oni 'a e Laumālie Mā'oni'oni. 'Oku hanga 'e he Laumālie 'o ngaohi 'a e tokotaha tui ke ne ongo'iloto ('iloloto) ko e tokotaha tui ia.

Ko e folofola hono ua ko 1 Kolinitō 2:9-16, 'a ia 'oku fakamo'oni ai 'a e Laumālie Mā'oni'oni 'oku ma'u 'e he tokotaha tui 'a e *'atamai 'o Kalaisi*. Koe'uhi 'oku ma'u 'e he tokotaha tui *'a e 'atamai 'o Kalaisi*, 'oku ne lava ai ke 'ilo'i 'a ia 'oku 'omai 'e he *'atamai 'o Kalaisi*: 'a e Folofola.

Tolu, fakatatau kia 1 Kolinitō 13:3, 'oku fakamo'oni 'a e Laumālie ki he 'eikipule 'a Sisū Kalaisi he *'oku 'ikai ha taha te ne fa'a pehē, ko e 'Eiki 'a Sisū, ka 'i he Laumālie Mā'oni'oni*.

Ko e folofola hono fā ko 2 Kolinitō 1:22, 'oku fakamo'oni ai 'a e Laumālie kuo 'osi ma'u 'e he tokotaha tui 'a e faka'ilonga (sila) 'o e huhu'i faka'osi. Hangē pē ko e fakamo'ui 'o e tafa'aki fakalaumālie (konga 'oku 'ikai ko e kakano), 'e pehē foki, ko e tafa'aki kakano 'o e tokotaha tui 'oku ai 'a e 'aho 'e fakamo'ui foki mo ia ('o 'ikai toe mate). 'A ia ko e liliu 'o e tokotaha tui 'i he ma'u hake pē ko e fokotu'u ia mei he mate, 'oka kuo mate hono sino, 'i he Ma'u-hake.'

Ko e folofola hono nima ko 2 Kolinitō 3:18, 'oku lave eni kau mo e ui ki he ngāue 'o e lotu. Ko e 'uhinga 'oku ongo'i ai 'e he ní'ihī na'e ui kinautolu ki he ngāue fakalotu koe'uhi ko e fakamo'oni 'o e Laumālie Mā'oni'oni 'iate kinautolu.

Ono, ko Kalētia 4:6, 'oku fakahā heni 'oku foaki 'e he Laumālie 'oku nofo'ia 'a e tokotaha tui kiate ia 'a e ongo'iloto 'oku ne kāinga mo e 'Otua. 'Oku tefito 'i he fakamo'oni 'a e Laumālie Mā'oni'oni 'a e 'ilo'i 'e he tokotaha tui pe 'oku ne ma'u 'a e feohi lelei pē kovi mo e 'Otua.

Ko e folofola hono fitu ko 'Efesō 1:17-21, 'oku ako mai ko e Laumālie Mā'oni'oni 'oku ne fakamaama 'a e tokotaha tui ke 'ilo'i 'a e polokalama 'a e 'Otua. Ko e 'uhinga 'oku lava 'ilo ai 'e he tokotaha tui 'a e polokalama 'a e 'Otua, mo 'ilo koeha 'oku fai ai 'e he 'Otua ha me'a he founa kehe 'i he taimi 'e taha mei he taimi kehe, koe'uhi ko e fakamo'oni 'o e Laumālie.

Ko e folofola hono valu ko 'Efesō 3:16-19, 'oku ako kau mo e 'ilo'i 'a e *'ofa 'a Kalaisi*. Koe'uhi ko e fakamo'oni 'i loto 'a e Laumālie, 'oku 'ilo'i ai 'e he tokotaha tui 'oku ne ma'u 'a e 'ofa 'a Kalaisi.

Ko e folofola hono hiva ko 1 Sione 2:20-27, 'oku fakamo'oni heni 'a e Laumālie Mā'oni'oni ki he tokotaha tui kau ki he mo'oni 'o e ngaahi ako 'oku ne fanongo ai pē ma'u. Ko e 'uhinga 'e lava tali fiemālie ai 'e ha tokotaha tui 'a e mo'oni na'a ne toki ma'u ko e fakamo'oni 'i loto 'a e Laumālie Mā'oni'oni.

Ko e folofola hono hongofulu ko 1 Sione 3:24, 'a ia 'oku ako ai kau mo e fakamo'oni 'a e Laumālie ki he tokotaha tui 'oku nofo'ia ia 'e he 'Otua.

Ko e folofola hono tahataha ko 1 Sione 5:7-12, 'oku fakahā ai 'oku lava 'a e tokotaha tui 'o 'ilo 'oku ne ma'u 'a e mo'ui ta'engata 'i he 'Alo, ko e fakamo'oni 'a e Laumālie Mā'oni'oni.'

'Oku mahu'inga ke 'ilo'i eni 'oku 'ikai fakamo'oni 'a e Laumālie Mā'oni'oni fou he ongo. 'E lava ke kākā lahi 'a e ongo. 'E lava ke ongo'i lelei 'e ha tokotaha tui kau mo ha ngaahi me'a, ka 'oku hala 'aupito 'a e me'a ko ia. Kae fakafeta'i ki he 'Otua, 'oku fakamatala'i 'i he Tohitapu 'a e founa 'oku fakapapau'i ai 'a e fakamo'oni ko eni 'o e Laumālie. Ko e fakamo'oni 'o e Laumālie mo e tui-pau ki he mo'oni 'o ia na'e fakamo'oni ki ai 'oku ma'u mei he Folofola 'a e 'Otua. 'Oku fakahā 'ia 'Efesō 6:17 ko e *heletā 'o e Laumālie* ko e *Folofola 'a e 'Otua*. 'Oku fakapapau'i 'a e fakamo'oni 'oka 'oku muimui ki he akonaki 'o e Folofola 'a e 'Otua kuo tohi, 'a ia ko e Tohitapu. Ko e fakatātā lelei 'o eni 'a Fakahā Vahe2-3. Ko e tohi 'e fitu ki he ngaahi siasi 'o Fakahā Vahe 2-3, na'e kau ai 'a e lea ko eni: *fakafanongo ia ki he folofola 'a e Laumālie ki he ngaahi siasi*, ko e lave eni ki he ngaahi me'a na'e toki tohi.

'Oku 'ikai fakafou 'a e fakamo'oni 'o e Laumālie fou he ngaahi ongo, ka 'oku fou mai 'i he Folofola 'a e 'Otua. 'Oku nofo'ia 'a e tokotaha tui 'e he Laumālie' mo fakamaama hono 'atamai ke ne 'ilo'i 'a e Folofola. Ko e founa 'oku ngāue'aki 'e he Laumālie ke fakamo'oni ki he tokotaha tui kau ki he mo'oni pē ko e 'ikai mo'oni 'o ha me'a na'e fanongo ai ko e fakamaama hono 'atamai.

7. KO E NGĀUE 'O E FEOHI 'O E LAUMĀLIE MĀ'ONI'ONI

Ko e ngāue hono fitu 'o e Laumālie Mā'oni'oni fekau'aki mo e tupu fakalaumālie 'a e Kalisitiane ko e feohi fekoekoe'i 'o e Laumālie Mā'oni'oni. 'Oku ai 'a e potu folofola 'e ua, 'a ia 'oku lave ki he feohi fekoekoe'i mo e Laumālie Mā'oni'oni. 'Uluaki ko 2 Kolinitō 13:14, 'a ia 'oku pehē: *mo e feohi 'o e Laumālie Mā'oni'oni*. Ko e folofola hono ua ko Filipai 2:1, 'oku pehē: *kapau 'oku ai ha feohi 'o e Laumālie* [Mā'oni'oni]. Ko e lea Kaliki 'oku ngāue'aki ko e "koinonia," 'oku 'uhinga ko e "feohi" pē "feohi'anga." Ko 'eni 'a e ngāue 'a e Laumālie' 'a ia 'oku fakamalava mo fakahoko ai 'a e feohi 'a e kakai tui.'

‘Oku ai ‘a e tafa‘aki ‘e ua ki he feohi ‘o e Laumālie: ko e feohi hanga ki ‘olunga mo e feohi fakatafa‘aki. Ko e feohi hanga ki ‘olunga ko e feohi ia ‘a e tokotaha tui’ mo e ‘Otua ko e Tamai fou he Laumālie Mā‘oni‘oni. Ko e fakatafa‘aki’ ko e feohi ia ‘a e tokotaha tui mo e kakai tui kehe fou he Laumālie Mā‘oni‘oni. Ko e feohi ‘o e mo e ‘i he Laumālie Mā‘oni‘oni ‘oku ai hono tafa‘aki ‘e ua.

Fekau‘aki mo e feohi hanga ki ‘olunga, ko e founa ‘e ma‘u ai ‘a e feohi fekoekoe‘i mo‘oni mo e ‘Otua, ko e ‘a‘eva fakafo‘ituitui faka‘aho mo e ‘Otua. Ko e taimi eni ‘oku fakataha ai ‘a e ngāue ‘o e feohi mo e ngāue ‘o e fakafonu ‘a e Laumālie Mā‘oni‘oni.

Fekau‘aki mo e feohi fakatafa‘aki mo e kāinga, ‘a ia ko e feohi ia mo e kāinga tui kotoa pē, ‘oku fiema‘u ai ‘a e me‘a ‘e tolu ki he tokotaha tui.’ ‘Uluaki, ‘oku ai ‘a e fiema‘u ke kau ki he feohi ‘a e siasi.’ Ko e lava ke hoko ‘a e feohi mo‘oni, ‘a e “koinonia” mo‘oni ‘o e Laumālie Mā‘oni‘oni’, kuo pau ke fakataha mai ‘a e siasi.’ Ko e ‘uhinga eni ‘oku fakalotolahi‘i ai ‘e he Tohitapu’ ‘a e kakai tui ke nau kau ki he fakataha ‘a e siasi fakakolo, ‘o mālumu ki he Faifekau mo e kau taki. Ua, ‘oku ne fakafaingofua ke fokotu‘utu‘u ha polokalama ‘i he founa ‘oku fakafiefia, faka‘ai‘ai, mo fakafaingofua ‘a e fetu‘utaki.’ ‘Oku ‘ikai totonu ke fakalele noa mo ta‘emaau, pea ‘ikai totonu ke ha‘isia ‘o ‘ikai tau‘atāina ‘a e Laumālie Mā‘oni‘oni ke faingāue fou ‘i he kāinga mā‘oni‘oni ‘oku ‘i ai. ‘Oku fiema‘u mo‘oni ‘a e feohi ke ‘i ai ‘a e Tau‘atāina ‘o e Laumālie Mā‘oni‘oni, ‘o fai ‘a e fokotu‘utu‘u ‘oku mapule‘i lelei ‘e he faifekau mo e kau taki pea tau‘atāina ‘a e feohi. ‘Oku ‘i he fa‘ahinga fokotu‘utu‘u pehē ni ‘oku hoko ai ‘a e feohi fekoekoe‘i mo‘oni ‘i he vā ‘o e kāinga mā‘oni‘oni.

V. KO E NGA AHI NGĀUE ‘O E LAUMĀLIE MĀ‘ONI‘ONI ‘I HE KAHA‘U

‘I he kaveinga ko eni ‘o e ngaahi ngāue ‘a e Laumālie Mā‘oni‘oni, ‘oku ‘i ai ‘a e me‘a ‘e tolu ‘e fai ‘a e lave ki ai: Ko e Fakamamahi Lahi, ko e fakatupu fo‘ou fakapule‘anga ‘o ‘Isileli, mo e Afe‘i Ta‘u.

A. Ko e Fakamamahi Lahi

‘I he ta‘u ‘e fitu ‘o e Fakamamahi Lahi, ‘e faingāue ‘a e Laumālie Mā‘oni‘oni ‘i he ngāue mahu‘inga ‘e tolu.

1. Ko e Ngāue ‘o e Fakatupu Fo‘ou

‘Uluaki, te Ne fai ‘a e ngāue ‘o e fakatupu fo‘ou. ‘Oku fakahā ‘ia Fakahā 7:1-17 ‘e toko lahi ‘a kinautolu ‘e fakamo‘ui lolotonga ‘a e taimi ‘o e Fakamamahi Lahi. Ko e Fakamo‘ui’ ko e ngāue ia ‘a e Laumālie Mā‘oni‘oni. Pea ‘oku ma‘u ‘a e fakamo‘ui fou ‘i he fakatupu fo‘ou. Ko e mo‘oni ‘o e fakamo‘ui ‘a e kakai tokolahi lolotonga ‘a e Fakamamahi Lahi, ko e kakai Siu mo e kakai Senitaile, ‘oku hā ai ko e Laumālie Mā‘oni‘oni te Ne fakatupu fo‘ou ‘a e kakai ‘i he taimi ‘o e Fakamamahi Lahi.

2. Ko e Ngāue ‘o e Faka‘ilonga (Sila‘i)

Ua, ‘e hanga ‘e he Laumālie Mā‘oni‘oni ‘o faka‘ilonga (sila‘i) ‘a e kakai ‘i he Fakamamahi Lahi (Fakahā 7:3-4; 9:4). Ko e sila‘i’ ko e fakapapau‘i ia ‘o e malu. ‘Oku sila‘i ‘a e kakai tui ‘aki ‘a e Laumālie ko e fakapapau‘i ‘o ‘enau malu fakalaumālie. ‘I he Fakamamahi Lahi, ko kinautolu kuo faka‘ilonga (sila‘i) ‘e he Laumālie Mā‘oni‘oni ‘e ‘ikai ngata pē ‘enau ma‘u ‘a e

malu ta'engata fakalaumālie, ka te nau toe ma'u foki mo e malu 'o e sino mei he ngaahi fakamaau mo e fakatanga 'o e Fakamamahi Lahi.' Ko e ola 'o e ngāue sila'i ko eni 'o e Laumālie Mā'oni'oni, ko 'enau hao 'i he ngaahi 'aho 'o e Fakamamahi.

3. Ko e Ngāue 'o e Kikite

Ko e ngāue hono tolu 'a ia 'e fai 'e he Laumālie Mā'oni'oni lolotonga 'a e ngaahi 'aho Fakamamahi ko e kikite. Ko e taimi ko eni, 'e toe ma'u hangatonu 'e he tangata 'a e fakahā 'ilo mei he 'Otua. Ko e taha 'o e fakatātā 'o eni ko e ongo tangata fakamo'oni 'e ua 'ia Fakahā 11:3-6 'a ia te na kikite 'i Selusalema. Ko e fakamo'oni ko eni 'e tokoua 'a e *'akau 'olive 'e ua 'ia Sākalaia 4:11-14* pea fakafehokotaki kinaua mo e Laumālie Mā'oni'oni 'a ia ko e *lolo*.

Lolotonga, ko e ngaahi tefito ngāue 'e tolu eni 'a e Laumālie Mā'oni'oni te Ne fai 'i he ngaahi 'aho 'o e Fakamamahi Lahi, 'oku ai 'a e ngāue mahu'inga 'e 'ikai ke Ne fai: ko e papitaiso-Laumālie. 'O hangē ko ia kuo fakamamafa'i 'imu'a he ako ko eni, ko e papitaiso-Laumālie ko e ngāue ia ma'a e Siasi pē. Neongo 'e fakatupu fo'ou 'a e kakai, fakafonu he Laumālie, faka'ilonga (sila'i), mo pani 'aki 'a e Laumālie Mā'oni'oni, 'e 'ikai ha taha 'i he Fakamamahi Lahi 'e papitaiso 'e he Laumālie, koe'uhi ko e ngāue pe ia ma'a e Kuonga 'o e Siasi, mea Ngāue Vahe 2 ki he Ma'u-hake 'o e Siasi.

B. Ko e Fakatupu Fo'ou Fakapule'anga 'o 'Isileli

Ko e ngāue lahi hono ua 'a e Laumālie Mā'oni'oni 'i he kaha'u ko e fakatupu fo'ou fakapule'anga 'o 'Isileli. Ko e fakatupu fo'ou fakapule'anga 'o 'Isileli 'e fehokotaki tu'uma'u ia mo e hua'i 'o e Laumālie Mā'oni'oni. 'Oku lahi 'a e ngaahi potu folofola kau ki heni 'i he Fuakava Motu'a.

1. 'Isaia 32:9-20

'Oku lava ke vahe tolu 'a e potu folofola 'uluaki. 'Uluaki, 'oku fakamatala 'a e veesi 9-14 ki he ngaahi 'aho 'o e Fakamamahi Lahi. Ko e kongā hono ua, veesi 15, 'oku fakamatala ki he hua'i 'o e Laumālie Mā'oni'oni: *Kae'oua ke hua 'i hifo kiate kinautolu 'a e laumālie mei 'olunga, pea hoko 'a e toafa ko e ngoue fa'a fua, pea lau 'a e ngoue fa'a fua ko e vao 'akau.*

'I he veesi ko eni, 'oku lave 'a 'Isaia ki he hua'i 'o e Laumālie Mā'oni'oni ki 'Isileli hili 'a e Fakamamahi Lahi (veesi 9-14). 'I he kongā hono tolu (veesi 16-20), 'oku ne fakamatala 'i 'a e Pule'anga 'o Kalaisi, 'a ia 'e hoko mai hili 'a e fakatupu fo'ou fakapule'anga 'o 'Isileli.

2. 'Isaia 44:1-5

Ko e folofola hono ua, ko e veesi 1-2 'oku ne fakamamafa'i ko 'Isileli 'a e kakai fili 'a e 'Otua. 'I he veesi 3-5, 'oku ne fakamatala 'i 'a e hua'i 'o e Laumālie ki he katoa 'o e pule'anga 'Isileli: *KA ko eni, fanongo, 'E Sēkope ko 'eku tamaiō'eiki; mo 'Isileli, 'a koe kuo u fili: 'Oku pehē 'e Sihova 'aia na'a ne ngaohi koe, pea na 'e fakafuofua koe mei he manāva, 'aia te ne tokoni 'i koe; "'Oua 'e manavahē," 'E Sēkope, ko 'eku tamaiō'eiki: pea mo koe, ko Sesuluni, 'a koe kuo u fili. He te u lilingi 'a e vai kiate ia 'oku fieinu, pea mo e vai lahi ki he kelekele mōmoa: pea te u hua 'i hoku laumālie ki ho hako, mo 'eku tāpuaki ki ho 'o fānau: Pea te nau tupu hake 'o hangē 'oku 'i he mohuku, 'o hangē ko e ngaahi uilou 'i he ve'e vaitafe. 'E pehē 'e ha tokotaha, "'Oku 'o Sihova au;" pea ko e tokotaha 'e ui 'aki 'a e hingoa ko Sēkope; pea ko e tokotaha te ne tohi 'aki hono nima kia Sihova, pea fakahingoa fo'ou ia 'aki 'a e hingoa 'o 'Isileli.*

3. 'Isikeli 39:25-29

'I he folofola hono tolu, veesi 25-28 'oku fakamatala 'i ai 'a e fakatahataha 'i 'o e kakai Siu mei mamani kotoa ki he Pule'anga 'o Kalaisi. 'Oku hā 'a e makatu'unga 'o e fakatahataha 'i mei mamani kotoa 'a e kakai 'o 'Isileli 'i he veesi 29: *Pea 'e 'ikai te u toe fufū hoku mata meiate kinautolu: he 'oku pehē 'e Sihova ko e 'Otua, kuo u lilingi hoku laumālie ki he fale 'o 'Isileli.*

‘Oku fakahā ‘e he veesi ko eni ‘a e hua‘i ‘o e Laumālie Mā‘oni‘oni ki he pule‘anga kotoa ‘o ‘Isileli. Ko e hua‘i ko eni ‘e hoko ai ‘a e fakatupu fo‘ou ‘o ‘Isileli, ‘a ia, ‘e fakahoko ai, ‘a e fakatahataha‘i faka‘osi mo e fakafoki kakato ‘o e kakai Siu ki ‘Isileli.

4. Sioeli 2:28-29

‘I he folofola hono fā, ‘oku lave ‘a Sioeli heni kau mo e ngaahi ‘aho faka‘osi ‘o e Fakamamahi Lahi, ‘a ia ‘e hua‘i ai ‘a e Laumālie Mā‘oni‘oni ki he kakai kotoa ‘o e Pule‘anga ‘Isileli. *Pea ‘e hoko ‘amui, te u hua‘i hoku Laumālie ki he kakai kotoa pē; pea ‘e kikite homou ngaahi foha mo homou ngaahi ‘ofefine, pea ‘e misi ‘e ho‘o kau mātu ‘a ‘a e ngaahi misi, pea ‘e mamata ‘a e ngaahi me‘a hā mai ‘e ho‘o kau talavou: Pea ki he kau tamaio‘eiki mo e kau kaunanga, te u hua‘i foki hoku Laumālie ‘i he ngaahi ‘aho ko ia.*

Na‘e fakalau ‘e Pita ‘a e potu folofola ni ‘ia Ngāue 2:16-21 ko e fakafehokotaki mo ia ne nau a‘usia, he na‘e hoko ‘a e hua‘i fakangatangata ‘o e Laumālie, ki he kau ‘Aposetolo ‘e Tokotahaua pē ko e toko teau-uanoa hono lahi taha, kae ‘ikai ki he kakai kotoa ‘o e pule‘anga ‘Isileli. Na‘e ‘ikai fakakakato ‘a Sioeli 2:28-29 ‘ia Ngāue Vahe 2 pē ‘oku lolotonga hoko ‘i he ngaahi ‘aho ni. ‘E toki fakahoko ia ‘i he taimi ‘e fakamo‘ui kotoa ai ‘a e pule‘anga ‘Isileli.

5. Sākalaia 4:1-14

Ko e potu folofola hono nima ‘oku ne toe fakamatala kau mo e fakamo‘ui ‘o e pule‘anga ‘Isileli. Ko e hua‘i fakaleveleva ‘o e Laumālie Mā‘oni‘oni ‘e fai ia ki he pule‘anga ‘Isileli pē, pea ‘oku fakafehokotaki ia mo e Laumālie Mā‘oni‘oni ‘i he veesi 6: *Pea toki tali mai ‘e ia ‘o ne pehē kiate au, “Ko eni ‘a e folofola ‘a Sihova kia Selupepeli, ‘o pehē, ‘Oku ‘ikai ko ha me‘a ‘i ha kau tau pe ‘i ha mālohi, ka ‘i hoku Laumālie ‘o‘oku, ‘oku pehē ‘e Sihova ‘o e ngaahi kautau.*

6. Sākalaia 12:10, 13:1

Ko e folofola hono ono ko Sākalaia 12:10, 13:1. ‘Oku fakahā ‘i he veesi 10: *Pea te u lilingi ki he fale ‘o Tevita, pea ki he kakai ‘o Selūsalema, ‘a e laumālie ‘o e ‘ofa, pea mo e fa‘a lotu: pea te nau sio kiate au ‘aia kuo nau hoka ‘i, pea te nau tangi koe ‘uhi ko ia, ‘o hangē ha taha ‘oku tēngihia ‘a hono foha na‘e taha pe, pea te ne mamahi lahi koe ‘uhi ko ia, ‘o hangē ko e mamahi koe ‘uhi ko e ‘olopo‘ou.*

‘Oku fakahā ‘e he folofola ni, na‘e hoko ‘a e fakatupu fo‘ou fakapule‘anga ‘o ‘Isileli ‘i he hua‘i ‘o e Laumālie Mā‘oni‘oni, ‘a ia, ‘e hoko ai, ‘a e Foki ‘Angaua mai ‘a Sisū ko e Kalaisi.

‘I he ngāue lahi ko eni hono ua ‘a e Laumālie Mā‘oni‘oni ‘i he kaha‘u, ‘e faingāue ‘a e Laumālie Mā‘oni‘oni ‘i ha founga ‘e fakamo‘ui kotoa ai ‘a e pule‘anga ‘o ‘Isileli ‘aki ‘a e ngāue fakatupu fo‘ou ‘a e Laumālie Mā‘oni‘oni. Ko e me‘a ‘e hoko leva, koe‘uhi ko e hoko ‘o e me‘a ni, ko e Foki ‘Angaua mai ‘a Kalaisi.’

C. Ko e Afe‘i Ta‘u

Ko e ngāue hono tolu ‘i he kaha‘u ‘o e Laumālie Mā‘oni‘oni ko ‘Ene ngāue ‘i he Ta‘u ‘e Afe. Ko e ngāue lahi ‘e tolu ‘oku totonu ke fakahā‘i kau mo eni.

1. Ko e Ngāue ‘o e Fakatupu Fo‘ou

‘Uluaki, ko e ngāue ‘o e fakatupu fo‘ou. ‘E ‘i ai ‘a e kakai ‘e fānau‘i mai ‘i he Pule‘anga, pea ko kinautolu ni te nau kei ma‘u ‘a e natula angahala. Ko e natula angahala ko eni kuo pau ke fakatupu fo‘ou fou ‘i he tui ki he ngāue fakafetongi ‘a Kalaisi ‘i he‘ene pekia, telio, mo e toetu‘u. ‘E fakatupu fo‘ou ‘e he Laumālie Mā‘oni‘oni ‘a e kakai tui ‘i he Pule‘anga fakatu‘i ‘a Kalaisi’, fakatautu kia Selemaia 31:31-34.

2. Ko e Ngāue 'o e Nofō'ia

Ua ko e ngāue 'o e nofo'ia 'o e tokotaha tui. 'E nofo'ia 'e he Laumālie Mā'oni'oni 'a e kakai tui kotoa pē 'i he pule faka-Tu'i 'o e ta'u 'e tahaafe (Selemaia 31:33; 'Isikeli 36:27; 37:14).

3. Ko e Nofō'ia 'e he Fonu 'o e Laumālie 'a Kalaisi

Tolu, 'e Hifo 'a e Laumālie Mā'oni'oni 'o nofo'ia 'a Kalaisi 'i he Pule'anga. 'E fakahoko 'e Kalaisi, fou 'i he Laumālie Mā'oni'oni, 'a Hono mafai mo e faipule mo e ngaahi 'ulungāanga 'a ia 'oku fakamatala' i 'ia 'Isaia 11:2-3: *Pea 'e nofo 'iate ia 'a e Laumālie 'o Sihova, 'a e laumālie 'o e poto mo e fa'a 'ilo, 'a e laumālie 'o e akonaki mo e mālohi, 'a e laumālie 'o e 'ilo pea mo e manavahē kia Sihova; Pea 'e 'ilo vave 'e ia 'a e manavahē kia Sihova; pea 'e 'ikai te ne fakamaau 'i he vakai 'a hono fofonga, pe valoki 'o hangē ko e fanongo 'a hono telinga.*